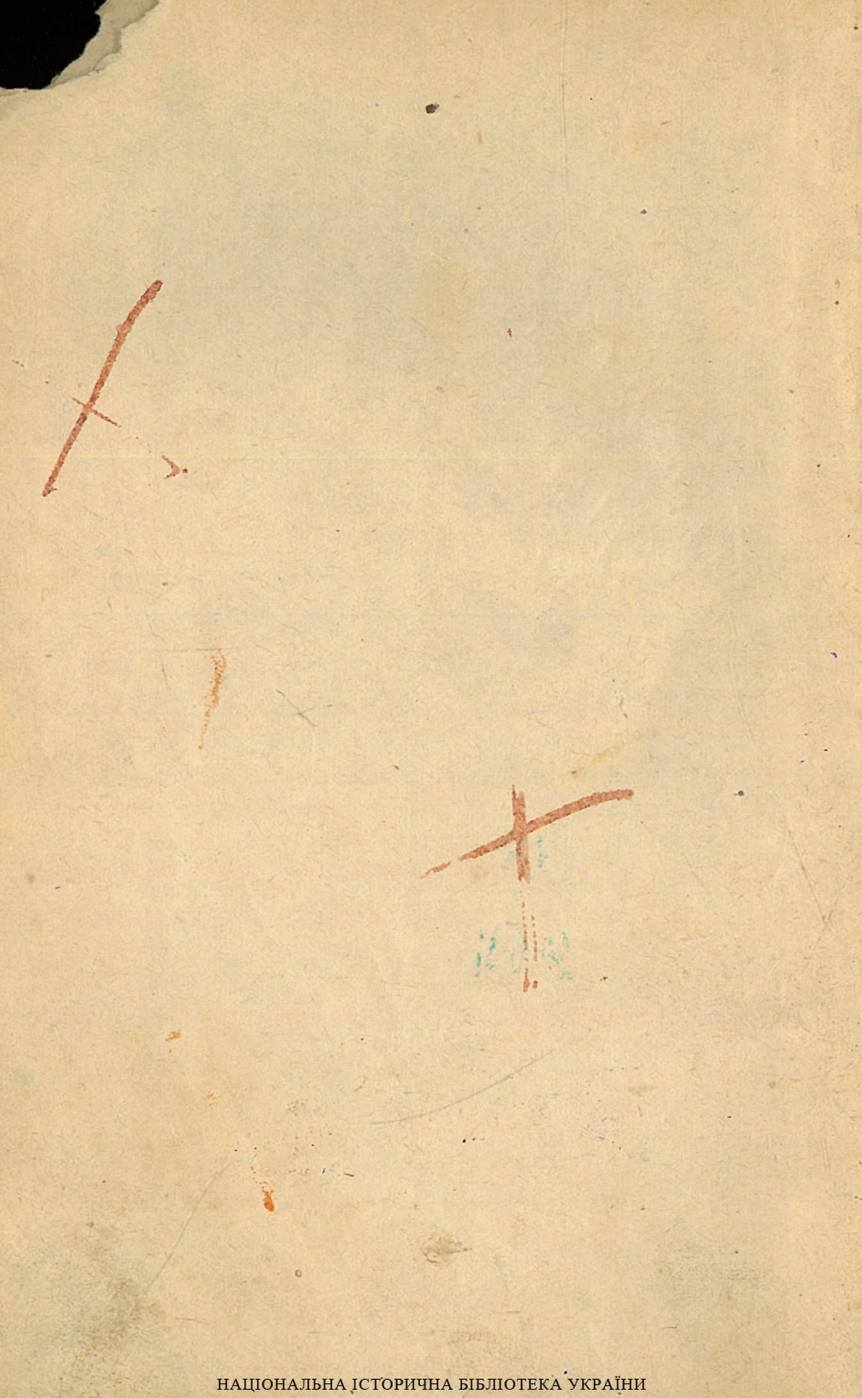

Д-54

Дніпрова Чайка
твори

1919

Хмельницький

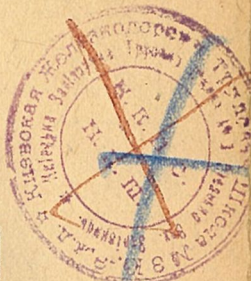

✓
ДНІПРОВА ЧАЙКА

[Василівська Березина №.]

154

~~2436~~

ТВОРИ

Кн. II.

БІБЛІОТЕКА
Трудшколи № 2 П.-З.-з.

~~274~~

~~9591~~

10

✓ Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

2013 03

83

Видавниче Т-во „ДЗВІН“.

216801

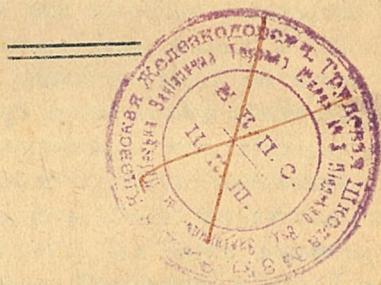
Друкарня акц. т-ва «Петро Барський в Києві», Хрещатик 40.

НАЦІОНАЛЬНА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ

2736.

ЗНАХАРКА

та інші оповідання.

1881

ЯКУХАНЕ

ВІСНИК ЦЕРКОВ

Знахарка.

Наша слобода чисто уся уже позастроювалась новенькими хатками, старосвітчини мало де й побачиш. Тільки й того, що стара верба у Чумаковому городі хитає сивою головою, наче дід, та щось розмовляє з криницею, що в неї під корінням; та ще як проминете Левкову Коваленкову хату, то по правій руці побачите щось таке, неначе сороча, або гавине гніздо, поміж вербами та акаціями—ото тож і є бабина Терещишина хата. Між коноплями та між хльостом заховалась вона, похилилась на-бік, як стара баба; комиш з криші висить аж до вікон, наче очіпок у старої та нечепурної баби; скрізь по на дворі трава, тільки стежечка манісенька до воріт, а то нічим-нічого: ані хлівця, ані соломи, ані будочки, — тільки городець маненький. Так, здається, пустою і смердить. Ба-ні—не пустка: живе там баба Терещиха, ота сама, що звуть відьмою, або знахаркою, а декотрі просто брехливою бабою. І що та за баба! Від чого вона тільки не зна, кому тільки не береться помагати! Здається, ніколи й дома її нема: так тихо та сумно. Аж ось щось заскрипіло, застогнало, наче діти прокинулись у ночі та заплакали,—одхилились старі криві двері і випадає баба. Щеж вона, здається, і не стара і не гоже-б її бабою звать, так бачте, вже її зате прозвали так, що вона не мало приймала дітей на свої руки, де-котрі вже й поженились, і в їх вона дітей приймала, так от чого її бабою звуть, ще й бабу.

сею, або бабушкою, бо ще не дай Боже розсердиться, та таке лихо нашле, що кур йому! Оде вийшла тихенько, щільно зачинила двері, подивилась на сонце, на землю, щось пошептала, та й посунула стиха до городу, а саму усе щось шепче та позіхає. Ото дійшла до капусти, похитала головою, та й завела своє: „черви-черви, як не випадете, то буде вам те, що на тім світі отаманові та осаулови“. Там знову побачила, що огірки не в'яжуться, вона і потягла через огудину щось старе та погане: ото вже і знайте, що бісова баба вкрала колись у старця постіл, тай веде його, щоб огірки добре в'язались. Втомилася баба, возячи постіл, сіла біля грядок — оддыхає. От подивіться тоді до неї, яка вона: ще не дуже стара; очі чорні, як вуголь, брови теж чорні та густі, наче совині; ніс довгий, ще й закарлючений, наче в їави; та й сама баба така чорна, так і скидається на їаву, а як заговорить товсто та голосно, ну їава тобі тай годі! Сидить баба, голову на руку схилила, хитається та важко-важко зітхає. Ось вона щось нагляділа у траві: „ага! ось я тебе давно вже шукаю, а ти вже й виріс“. Висмикнула якесь стебло, обтрусила землю, розгорнула траву, знову висмикнула, ще і ще, з'язала сніпочок, а сама щось шепче, тільки губи двигтять. „О, Боже, Боже! Який-то ти милосердний! А вони нічого й не помівають, наче й не бачуть. А я як инче не-образоване нічого не помімає, та ще гудить. О, Господи, прости, Господи прости!“ „Бабусю, за вами прийшли од Микитихи, а ще раніше приходили од Тараса од Пилипенка“. — „Ге! Приходили?“ Так у баби і очі заблищали, аж ніс трохи не клонув у бороду! Усміхається та так якось недобре усміхається...

„Так приходили, кажеш, Оксано? І давно? Ото нехай знатимуть! Чом-же ти мене не збудила?“ — „Та ви, бабусю, так гарненько спочили, так я і пожалкувала“

обзивається дівчина, вилазячи з-за бязини. „Ну, нехай, нехай! А тепер піду до Микитихи“.—„Чом-же бабусю, не до Тараса? Вони так дуже прохали“. „Еге! Прохали! Не піду: хай ще просять, тай то не піду, поки не пересердюсь: нехай знають, як мене зачіпать!“ І посунула баба в хату. Трошки згодом вийшла, несе щось у вузляку, оглядається та щось белькоче. Іде баба, когонебудь зустріне, скоса погляне, чи здоровкається до неї, чи ні; та вже як забалака до неї чоловік той, тоді тільки вона признається до його та зараз і на очі зверне: „опі ще мені очі старі! Нічого не бачуть. І тебе, мій голубе, не признала!“ Роспитається про усе, сама розкаже, що зна, та ще й збреше трошки, та й на людей зверне: „так мені люде казали“. І вже пішла, покотилась далі. Зустрінуть її собаки, кинуться до неї, так вона не дуже зникається; зараз каже: тю-тю дурні! кусайте свого хазяина на порозі, а мене не займайте на дорозі“. То вже такий заговор од собак скаже, та дві дулі скруте, тай захова під хвартух. Собаки бачуть, що баба не з дуже боязких, та ще й щось ховає, а вона, на їх собачий розум здається, мабуть хліб, та й не рвуть її, а тільки покивають хвостами тай пидуть геть. „Бабусю, та вас, бачу, й собаки не займають?“ Дивуються дівчата і молодичі.—„Еге, серце! Хай тільки займуть, то я такий заговор знаю—вони й одчепляться“. „Бабусечко, возулечко, навчіть!“—„Е! ще ви сміятиметесь“. „Та ні, бабусю, Бог із вами, навчіть!“—„Ну, добре,—слухайте! Слухайте“. І почне баба викладать свою хуру,—тільки зачепи. Вона тобі розкаже, як і кров замовлять: „Іхав рудий на рудому шляху, рудим конем“, і „місяцю-місяченьку, молодиченьку, срібні твої ніжки, золоті ріжки! Спитайся у старого місяця, чи не боліли в нього зуби? Як не боліли, не щиміли, то нехай так і в мене раби Божої, хрещеної, молитве-

О.Беліт

4/10

ної, не болять, не щимлять⁺, і тієї почне, що „на Осі-
янській горі, на ангольській землі стояв дуб мармаро-
вий, а під дубом сімдесять дівиць-трасавиць“, і „ку-
киш-кукиш! за кукиша коня купиш, кінь здохне, ячмінь
пропаде“—себ-то од ячмінця, і „ішов Єгор з Осіянських
гор, ніс Єгор гадючі імена; до кого приложить,—тай
опуху нема“, се од зміїв. Та чого, чого тільки не на-
говоре баба! Я-ж кажу, що від усього зна: і від при-
стріту, і переполоху, і трясці, і любощів, і від перело-
гів. І не криється баба: тільки зачепи—вона тобі повну
торбу розкаже, аби підхвалили. Ото слухають, слуха-
ють дівчата, та: „бабо-бабо! От ми од вас хліб одіб'е-
мо—нащо усе порозказували?“. Похитає головою баба,
позирне на їх своїм чорним оком скосу і усміхнеться:
„дурні-дурні! Я-ж вам хіба які мудрі шепоти розказую?
Це я тільки так, що кожному треба знати. А ви з ба-
би глузуєте: дурна баба! Ні, ще не дуже дурна. А чо-
ловікові чом не допомгти? Треба допомгти! Це і у Пи-
санню... А ти чого, чорнява, смієшся? От тобі й не по-
можуть ці шепоти ніколи і сама нікому не допомоеш,
бо смієшся... А хто сміється, тому не минеться... От як!
Треба, треба допомгти: це і у Писанню, у святих кни-
гах понаписувано“.—„Невже-ж, бабо, і справді у Писан-
ню про ці ваші бабські забобони понаписувано? Та ще
й де ті книги?“—скалить зуби який-небудь парубок. І
лихо! Так і визвіряться баба: „а що ти, навісний, ду-
мав? Хіба-ж воно просте діло бабувать та шептать, та
зілля збірять? Ото-ж не дурно сказано, що „цар Давид
землю кропив, а Оврам орав, а Семен Зілот сів, а Бо-
городиця рвала, нам на поміч давала“. Усе на все при-
зиваємо імня Боже, і святої П'ятінки, і Єгора, і Ори-
ни, і Марини—та хіба мало отих святих угодників і
помошників? А то ще й слова такі єсть, що тайну си-
лу мають. От, здається, не велика річ штани, а як на

падуть худобу перелогі—то чим вибавиш? Змірай, прикажи, що треба, то й знімеш зараз“.—„Та це правда! бо я сам бачив, як одна баба знімала перелогі“.

„То-то, правда! А ти, навісний, глузуєш. Або, здається, як-то важко зробити, щоб сама найкраща дівчина полюбила самого невірнячого хлопця. Е! А ми вміємо!“—

„Скажіть, скажіть, бабусю!“ пристає хлопець, а дівчата вже й почервоніли: „не кажіть, бабусечко, рідненька, а то біда нам буде, як Терешко котру з нас приворожить“. Сміються усі, і баба сміється-радіє. „Не бійтеся, мої голуб'яточки, не скажу цьому дурневі, а тільки не смійтеся з баби“. Оце сидить баба дома, виглядає у віконце, наче та сова,—ніхто не кличе. Нічого робить, збирається вже баба сама до „унуків у гості“.

Прийде до двору, заговоре собак, візьметься за одвірок, щось прикаже, та вже тільки тоді ввійде у хату. Зараз помолилась, похрестилась, на всі боки поклонилась. „Будьте здорови з п'ятницею святою“, або там „з середию“. „А що це ти, донько, робиш?“—„А що, бабо? Бачте сорочки лагодю“. „Ох ти, доню, доню! молоде ще ти нерозумне! Хіба ж то сьогодні можна шить, або краять?!“ „Чом?“ „От тобі й чом! Гай-гай! Та ти, бачу, і не знаєш, яка це в нас п'ятниця. Гріх тобі буде!“ „Яка п'ятниця? Здається сьома чи шоста“.—„Ге! тим же в тебе, дочко, й не доладу, що не знаєш п'ятниць“. І почне баба розказувати, що за кожну п'ятницю буде на тім світі, і вже неперемінно й святе Писання приплете.

„Що“, каже, „воно инче—необразоване поніма у тих писаннях? Йому все єдино, що п'ятниця, що вівторок, що вех, що переступень, що пристрій, що сояшниця—нічого не розбірає.“ І вже всі поважають бабу: де хати підіймають на сохи—вже баба й там; де худоба нездужає—і там баба; де кого перелякано, вже баба тому на голову миску ставить та вісок виливає, а сама шеп-

че-шепче, та позіхає так, що трохи щелепи не зверне, та все, „а тут тобі не стояти, жовтої кости не ламати, червоної крови не пити, білого тіла не сушити“, або: „іди собі на очерета, та на болота, де кури не співають, де собаки не брешуть“... або: „ізбави нас од лукавого святого божого, амінь“. І чого тільки не наплете баба! і ножем тим, що паску різали, зміряє, і на ліву сторону сплюне. А то як ідуть сусіди куди далеко, то вже на кого кинуть хату, кого просять, щоб постеріг хати, як не бабу? Вона прийде, випроводить хазяїв, замкне і захристить вікна і двері, сяде на припічку або серед полу з куделицею, або з пір'ячком. А дівтора—Боже мій! Як ті бжолки, коло матки, пообсідають бабу та вже й дивляться їй у вічі, то вже казки дожидають. Зразу баба мовчить, та все приглядається, як яка дитина піринку оскубла, або чи добре горить свитло, відкіль вітрець дме. От як уже всі добре усядуться та пристануть пильно до баби, то вона всміхнеться та чорним оком так і позирне по всій хаті. „Ну, бабусю, серце, ну, кажіть вже казочку, голубочко, зозулечко!“—„Ото які!“ Тай заведе якої небудь такої чудної казки, то діти аж боки рвуть—регочуться, або пообмірають і пір'я з рук повипускають з переляку. Набридне казки плести, то баба и приказку таку втне, що діти аж лягають: Хоч про те, як сусідки балакали; „сестрий вечір добричко, чи не телятили мого бачатка“, хоч „Панас та Улас, та той парубок що в вас та у нас, що він нашому сватові Яким“, хоч як „дід покрав заступом свитку та пришив до подушки відлогу, та з того вийшли чудесні шаровари“. І чого не наверзе баби! Діти все дивуються. „І де це ви, бабо, видрали таких казок та приказок?“—„Е, голуб'яточки! Голова, як торба: що знайдеш, то й покладеш“. Ну, а вже, як почне баба про відьом, та про гроші заговорені розказува-

ти, то діти наче потатаріють: сидять, та слухають. Каганець горить, моргає, вітер у комині так і вие, як то-лодна собака; кішка добирається до хліба на покуті—куди тобі! Ніхто нічого не бачить і не чує. І баба сама, як той соловейко заслухалась своєї казки, аж очі заплющила. Не дай-же, Боже, вітрові грюкнуть у двері, або в стіну чим—небудь, або собаці шкрябнуть у двері—то-то ляку! Тільки баба одна нічого й не боїться,—бо вона ж від цього зна. „Не бійтеся, діточки, ось я його прожену, що воно там таке“. Іде баба, „офена-ша“ прочитає, пошепче, сплюне, тоді тільки двері одчиняє; піде, обійде увесь двір, ще подивиться, які примітки на небі: чи ясні зірки, то то вже на мороз; чи моргають—то на вітер; чи з вухами місяць—то вже на люту зіму; чи ясна чумацька дорога, чи де змії огневий пролетить—усе примітить. Та то як увійде у хату, то все дітям і розкаже. „І як ви, бабо, усе знаєте і нічого не боїтесь?“—„Е, дітки! Я від усього знаю: і від звіря, і від злодія, і від грому і переляку. Та ще ось, бачте, у мене яка ладанка: там у середині зашитий святий лист. Це мині один чорнець дав. Там усе прописано: і сон Пресвятої Богородиці, і Наука Господня,—так оце дуже помагає від усього, а найбільш спасає од наглої смерті. Так чого-ж я боятимусь?“ І дивуються діти, і ладанку цілують, і здається їм баба за якусь неприступну скелю, що ніхто нічого їй не вдіє. А оце як підуть „святі вечера“ (до Вознесіння), та усе бабство повилазить з хат на вулицю, бо то вже гріх тоді робить, лаяться теж не годиться, а жінкам без роботи та без лйки вже й не терпиться. Оттоді баба чисто клад, вже так за нею й посилають. А баба й рада: як почне розказувати, так тільки вуха держи! І де в неї береться. Бог її знає, чи вона правду каже, чи може й підбріха потрошку, а тільки все так гарно та доладу, що

до віку слухав-би. Як старим жінкам, то од Писання та про той світ, та про страшне судовище, та про усякі заговори од всякої причини і на людях і на худобі. А молодицям вже так не того хочеться: тим вона приказки тулить та всякі теревені про дурних чоловіків, та про цікавих жінок, а ті аж боки рвуть. Ідуть дівчата вулицею співаючи, потомляться тай підійдуть до бабинця, а баба до них: „а що, мої чорноброві, либонь похрипли співаючи? Сідайте, оддихніть коло мене, старої, може й я помолодшаю“. — „І що ви, бабо! Хіба-ж ви такі старі? Виж ще молодиця хоч куди!“ „Та вже-ж! молода та зелена, як у Спасівку яглиця!“ Сміється баба з себе, а там зведе й на других баб, як там дід бабу полюбив, що у полонці втопив; або як баба полюбила молодого козака, а той її піддурів, а вона й показала йому гроші „у курничку під сіпкою з панчішкою“, як баба питала салдата, що на війні робиться, та молила Бога, щоб її синові кулі летіли у рот та у лоб, бо салдат сказав, що як у лоб, то одскочить, а як у рот, то прогине; розкаже, чого то доля жіноча важка; як чоловіки послали до Бога сокола, щоб їм дав легку роботу, а жінки сову, та що та бісова сова й досі не долетить до Бога, бо літа тільки уночі, а вдень спіє. Регочуться дівчата, а баба хоч і позіхає вже, та все плете, а далі годі: „бовже й балакать ніввіщо!“ „Та ще трошки!“ „Ой, діточки, буде мені через вас на тім світі те, що повісять бабу Терешиху за язик“. „А ми, бабо, умолимо Бога!“ Лащуться дівчата. „Хіба що!“ „А що дівчатка, це ви мабуть і забули, що в нас недалеко Русальчин Великдень, або там Купайла?“ — „Та що ж з того, бабо?“ „Як що! От тобі й на! А ворожить треба!“ І вже розказує баба, та навчає, як приворожувать до себе хлопців, як вербу трусить, рака або леміш посеред вулиці закопувать, тирлича шукать, та голову мить, приказую-

чи: „тирлич, тирлич, десять хлопців приклич, з десяти дев'ять, з дев'яти вісім“ і далі аж поки дійде до одного, суженого.

Ні, це все нічого! А от як вип'є баба з кумою по чарці, так оттоді послухайте! Сидять собі, куликають. „Пийте, кумасю!“—„Ні, вже ноги не потягнуть“. „Та нічого: ця горілка не дуже гірка, і чарочка така манісінька!“—„Та вже я доволі пила!“—„От які бо ви! Пийте, сердечко!“—„Ну вже нічого робить: давайте мені, щоб не було пені, ні вам ні мені. Та дай, Боже, щоб усе було гоже, а що не гоже, напраз, Боже, щоб було гоже. Помершим душечкам царство, а нашим ворогам мерти часто, а тим котрі живі, щоб головами наложили, а нам з вами на здоров'я“. Добре вип'є баба, хусточкою втреться, сяде й заведе свою музику. „Я від усього: і від пристріту, і від підвію і від переляку! Я вмю і тряцю насилать, і криклівці; і причинну нароблю таку, що нехай тільки зачеплять, той значимуть!“ „Ох, лишечко, кумасю, невже-ж?!“ Тоді тільки баба схаменеться, та замовкне, бо бачить, що наговорила того, що й не слід.

Ну вже чи вміє баба болісти насилать, чи ні, а що сварку вміє зробити таку, що не приведи Боже! Хоч яку дружню сім'ю, як схоче, розведе. Ну, та одначе й їй була преведенція така колись, що як дуже баба розбрешеться, то тільки нагадай, то й замовкне. От як це було. Був у нас чоловік, Степан Хоменко. Чоловік заможний; в його й хатина добра, і садочок, і пари три волів, і коні, і овечат трохи, та ще до того й судна половина; та тільки нікому було добра того приглядать, бо сини в його померли, а оце померла й його бабка Хівря. Зоставсь Степан із дочкою Христею, а вона ще невелика була. Ну, деж дитині управитись одній! А він був чоловік гордий, такий недоступа, що його більш

того, що боялись. А найгірше не любив він отих цокотух сусідок, що не стільки помочи дають, як лазять по нишпірках та по підрах у чужому хазайстві, та язиком брешуть. А поміж бабами нікого так не лаяв та не дражнив Степан, як бабу Терещиху, бо він не вірив ніяким шопотам та наговорам; от худоба заслабне, чи жінка занедужа, ніколи не покличе ніякої баби, а яка й сама прийде, то так пужне, що та мерщій на-втікача. Оттакий був чудний чоловік. А бабу Терещиху так у вічі й звав „брехливою бабою,“ „бісовою бабою,“ „старою гавою,“ або ще як инче. Оце де на беседі зустрінуться, і вона почне хвалитись, то він тільки возьметься за вуса (а вуси такі довгі, сиві, і голова сива, а сам такий бравий та кароокій, наче полковник який) погляне на неї пильненько, тай гримне: „годі, годі, стара собако! Не бреш, бо нудно й слухать!“ То вже баба мусить мовчати.

„І що то вони, прокляті баби, вигадують та морочать хрещених людей? Брешуть собачі баби, а ті дурні порозвісяють вуха й язики повисолоплюють, тай вірять! Оджеж мені нічого вони й не пороблять, бо я знаю, що то усе брехня!“

Зоставсь Степан сам; нема хазайки, дівчина, як та рибка, тріпоче, так тільки все не доладу, а сусідок кликати не хоче. Ото і став думати, як би яку молодяцію за себе взяти, щоб хазайнувала. Іде раз з шинку, трошки випивши, та такий веселий та балакучий. Встріває його Терещиха. „Здоров!“—„Здорова, здорова, бісова, відьма. Та не бійсь, чого це ти ховаєшся?“ „Чого-ж мені боятись? Я не боюсь тебе, Степане, хоч ти й дуже величний, бо я від усього знаю.“—„Бач, як бреше стара гава! А от не бійсь, не вмієш так зробити, щоб у мене хазайка була.“—„Чом! Що даси—зроблю!“ Так зраділа баба, що аж очі заблищали.—„Та мовчи, старе пуб'я, бо нудно й слухать!“ Сказав, тай пішов, тай забувсь.

А баба не забула: так у неї в голові та думка й крутиться, мов чортеня перед утреною. Сидить баба дома, і вночі не спить, і од їжі її одбило, та все дума, та все дума. А далі як підскочить на лавці: „Ото яка я! А Мотрю Зубатиху й забула!“ Одяглась баба і не побігла—полетіла до Мотрі. А та Мотря та була собі удова:—чоловік її втоп, свекра не було, жила вона собі сама із хлопчиком Гнатком; гарна була молодиця: чорняв, повновиди, балакуча, та тільки щось ніхто її не брав, а їй дуже хотілось заміж. Ото прийшла баба до неї тай уговорює: „він, сердешний чоловік, побивається; звісно—хазяйки нема, а худобка, а господа, а самому ніколи: треба то на судно, то на поле. Христя ще мала, та й тії шкода: хто її навчить, хто догляне, хто заміж оддасть! Ти не дивись, що він сивий!“ Улещає баба, а та, цікава, й сама вже догадалася. „Та щож, бабусю, хіба як сивий, то вже й похилий! Він мені найкращий над усякого парубка—такий бравий! Та я-б з дорогою душею, та тільки от-що. Хіба ж ви не знаєте, який він? Хіба-ж він візьме мене? Та ще, по правді сказати, я його трохи боюсь!“—„І, дурненька! Ти мовчи, це вже мое діло: все донаду буде, тільки-б ти до мене добра була, як будеш Степанихою Хоменчихою.“ Ото змовились. Ще й чорти на кулачки не б'ються, а Мотря з бабою біжать у ліс, зілля шукають, варять, п'є Мотря й голову мие, і рака закопує, а баба Степанові ворота переливає і слід його виймає—нічого не бере! Мотря сміється, а бабі й горя мало: вигадує знову, та вже й суєдким порозказувала, що причарує Степана. А ті, сорочки, одна по одній, тай довели до Христі. Приходить батько додому—плаче дівчина: „ой, татуню, голубчику! Проклята Терещиха вихваляється, що вас приворожить якось.“—„Та що ти там нісенитницю мелешь!“ „Ба-ні, татусю! Терещиха хоче вас приворожить до Мотрі, до

удови, щоб ви її взяли за жінку... Ох, горечко-ж мре! не беріть мені мачухи!.. " Усміхнувся Степан, подумав трохи, узяв шапку, тай каже: „не бійся, доню! Нічого бісові баби не зроблять. Ось я піду їм дам, щоб не лякали мені дитину." Тай пішов. А Мотря з бабою саме варили зілля, що на гробках з під каміня накопани. Степан побачив у вікно, усміхнувся тай задумав подурить трохи баб. Увійшов у хату—баба зраділа, а Мотря аж побіліла. Здоровкається так приязно, заводить річ, щоб Мотря йому свого бичка продала. Ото чи змоглись, чи ні, і став Степан ходити щодня до Мотрі. А баба радіє! „Ще треба, мовляв, кажана з кажанкою достать, та у новий горщик посадовить та постановить у комашню." Видрав Мотрин хлопчик кажана із кажанкою, доп'яли десь новий, неторгований горщик, понавертували дірочок, посадили кажана туди й кажанку, замстила, однесла Мотря на вигін, постановила у комашню кучу, сама щодуху прибігла додому. Дожидаються третього дня. На третій день каже баба: „біжи-ж, Мотре, вже мабуть комашки обгризли їх, та пошукай між їх кісточками такий крючечок. Як найдеш то тільки зачепи Степана, тай буде твій." Пішла Мотря, аж там лихो! Дітвора капосна розбила горщик і пороскидала кісточки. Вибрала Мотря якийсь крючечок, принесла. „Нічого," каже баба: ще треба його волосся достать, та під коміном припмалить. „Ой, бабусю, це вже я борся! Робіть сами". „Ну, нічого, я сама піду." Звечеріло. Христа хотіла батькові послать у хаті, так він не схотів, ліг на дворі. О півночі прокинувся—місяць дивився йому прямо в вічі—не спить Степан. А ніч, як день, хоч голки вибирай, а ні шелесне ніщо, собаки й ті замовкли, поснули. Дивиться Степан на небо, згадує собі щось, аж ось чує—щось за коморою у бур'яні крадеться. Прислухавсь—нема нічого. Трошки згодом дивиться,

якась тінь простяглась вздовж двору. Придивився:—баба: „От, бісова личина! І чого їй треба? А ну побачу!“ Лежить, ще хропе нарощне, а баба нишком-нишком підбралась, та як потягне його за волосину—як схопиться Степан, як крикне на бабу—та аж посатаніла,—як зірве з старої голови очіпок, як почне кудовчить. Горечко бабі: попалася Степанові в лапи! Вже й царя Давида і всю кротість його поминала, і шептала, просилася, і молилася—ничого не помага: лупить, трохи з баби пір'я не сиплеться. Та взяв і запер бабу у комору. Вона вже його благала, щоб він хоч людям не розказував, так ні: на другий день скликав усю вулицю, випустив її, уже він страмив, страмив її, з воріт такими буханцями випроводив, що вона ледве додому добігла. І довго баба сиділа дома і не бабувала! ніхто не кликав, усі сміялись, та вже як занедужав Степан, та помер, то тоді баба усім розказала, що це вона йому болість наслала. От і стали де-котрі бабу боятись, та слухать, а де-котрі, а найбільше мужики, сміються, та згадують бабі степанові буханці. Та бабі нічого: отих то вона й зве „інчими—необразованими.“ А колись Мотря стала їй виказувать, що вона не виворожила їй, так баба куди тобі—аж на стіну дереться: „це ти“, каже, „дурна, сама так наробила. Деж, Боже мій! Постановила у такому місці, де діти гуляються,—вони й пороскидали кісточки; ти й не знайшла того крючечка, якого треба—сама винна.“

Оттак одбрехалась баба; і повірили їй, і досі слухають її і знають так, що тільки спитайтесь, де Терещиха живе?—то й мала дитина засміється:—хіба-ж ви не знаєте? Он де хата поміж вербами та акаціями.

р. 1884.

Дніпрова Чайка. Твори. Книга II.

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР

Хрестонос.

На світ ще тільки що заблагословилося.

Блідий, неначе втомляний місяць з потемнілого заходу дивиться на схід, туди, де рання зірка мигоче веселим сяйвом, а по-під нею на краї неба простяглася вже довга біляста смуга. Тихо на небі, тихо й на землі, неначе все замерло, наче прислухається до чого,—чогось дожидає.

Тихо й по безлюдних вулицях Кучугурівки: де-не-де тільки потовкуща хазяйка рипає дверима, йдучи до корів. У свіжому, вже не літньому повітрі звідкись гостро тягне димом.

Слобода тільки-тільки починає прокидатись.

— „Заа-бія-ака... та не ночує вдо-о-ма!“ незграбно вирвалося десь із провулка, й серед величної тиші луною розлігся чийсь хрипкий з перепою голос. Далекі садки здивовано луною обізвалися на останнє слово.

— а-а- з півно-о-чі“, знов ближче вигукнув голос, „та кучері за-а-вива-а-ає!“

З останнім словом зза крайнього хлівця висунулася коливаючись, як човен на хвилях, дебела постать п'яниці. Проти місяця видко як на білде з перепою обличчя падає з-під старого картуза скуйовджене волосся, а по-під очима чорніють плями. Від розщібнутого куцого „пинжака“ несе олією та краскою.

Заклавши руки в кишені та широко розставляючи босі ноги, п'яниця простує вузьенькою стежкою проміж колючок. Невірна хода неначе забавля його, і він, підспі-

вуючи підніжку, силкується попастися у-лад, та колючки не дають.

Аж ось він нарешті вибрався на ширшу дорогу, увірвав почату пісню й залився довгим та мудрим „три-ли-ли“ з гиком та присвистом.

Як раз у сю хвилину сивий дід-Михайло, сторож церковний, перехрестивсь і вдарив до утрені.

Повно загув збуджений дзвін і оксамитові хвилі його м'ягко й повно попливли у ранішньому повітрі „О—о?“ здивувався п'яниця, круто повернувся, задер голову і став, як укопаний.

Дзвін забив частіше.

Гаврило-малюк (бо хто-ж, як не він вештається ото до білого світу?)—накриво усміхнувся.

„Е, е! той реве, що по волу бере! Бери, бери, з кого хоч з-мене нічого тобі взяти... Ач—я, як турецький святий!“ розмовляв Гаврило сам із собою, оглядаючи свої босі ноги, латані на колінах штани та засмальцьований пияжак.—Усміхнувся гірко й посунув собі вулицею.

А дзвін усе гув та весело будив людей до Божої служби.

Зарипили двері й ворота, заревла худоба, гуси загелкали, завештався народ по-надвір'ю та по вулицях.

Гаврило-ж, спотикаючись, править своєї—„о-о-черетом качки гнала, зачепилась та й упала... Ги-ги!“

Підспівує, підєвистує Гаврило веселої, а проте обличчя йому смутне-смутне; якась печаль заснувала йому очі, затулила вуха, і не бачить він ясно-рожевої зірниці, не чує веселого святкового дзвону.

Ось і сонечко зза краю неба приснуло золотими блисками, і воно немов поспішає до Божої служби. Замок дзвін і чутніше загомонів народ, ідучи до церкви.

Ніхто на Гаврила й не гляне добрим оком, ніхто з ним не здоровкається, хіба хто моргне та промовить: „оце набрався, мов той квач“!

— „Ач—до заутрені йдуть? балакає сам із собою Гаврило... ідуть! А чом же ти, брате, не йдеш?“, одразу строго спитався він, неначе справді вбачив себе перед очима. „О-о! у цій одежі? з п'яною пикою? З усіх усюд випханий, заплъований“, другим голосом перехопив сам себе: „ні брат! там не наше місце, куди вже нам грішним з праведниками огірки їсти!“— Гірко закінчив, махнув рукою й понуро поплентався далі.

Служба у церкві наближається до кінця.

Сивий Михайло виніс налож. Піп вийшов і виголосив „во ім'я Отця й Сина й Святого Духа“.

Море голів цікаво подалося наперед, засякалися, зашаркали чобітьми і—враз ущухли—тільки діти та шпаки на цвинтарі щебечуть.

Піп звичайним служебним голосом зачитав „Толковое Євангеліє“.

Зацікавлені люди зирнулися: вони сподівалися були чогось иншого, не такого щоденного. А все-ж слухають, дожидають, що далі буде.

А служебна мова ллється та й ллється.

Ось десь-то свічечка луснула об'поміст... Он ластівка перелетіла через церкву... баби старенькі болісно зітхають по куточках...

Стоїть народ, терпляче дожидає кінця.

Нарешті обірвалася одноманітно тягуча промова, коротенький, сумирний „амінь“ полетів угору і замер там десь високо у бані. А народ усе стоїть та й старий піп чогось мнеться, складаючи святу книгу.

— Та що-ж, люди добрі—ось я маю щось вам сказати!

— Еге-ге! Ого-го! — загуло по церкві.

— Ось дав нам Бог літо святе, поблагословив нас,

Милосердний, своїми щедротами, час же й нам згадати про Його, час і нам віддячитись своєю жертвою!

— Еге-еге! А як-же! Звісно!—почулося то там, то тут. Люде вже догадалися, що річ іде про церкву, що з весни ще стоїть не долагоджена як слід, бо жнива одібрали руки до пильної роботи.

Хоч і догадалися, а все-ж ця догадка не розгання їх тепер у кожного серце й руки щиро відкриті на жертву.

Не довго й немудро балакав піп, а всі радо згодилися з ним.

Діди, запрохані на раду, підтягнули пояси, розправили хто вуса, хто бороду й поважно озирнулись навкруги.

Служба скінчилася. Широка хвиля народу линула з церкви й річками розлилася по вулицях.

У церкві вже нікого і там гулко оддається човгання Михайла коло ставників та чудно-різко лунають голоси попа та дяка у вівтарі, брязкотять мідяки. Нарешті церква замкнена і знов набрала свого мовчазно-таємничого виразу, тільки в калавурці гомін: там іде нарада. Де-хто вже і пообідав, поки діди з попом скінчили свої розмови. Тепер ідуть вулицею, а попереду всіх пишно та гордо виступає крамарь, тільки скосу поглядає та прислухається, що про його то там гомонять люде то в тій, то в другій купці.

Чого-ж то він пишається?

А ось чого. Він на нараді виліз, як і завше, наперед усіх і коли люде замнялися, почувши од попа й титаря великі рахунки, він скинув на всіх гордим поглядом свого єдиного ока і промовив: „Я беру на себе половину росходу“. А коли піп став його дякувати й вихваляти, яко строїтеля і благодітеля святого храму цього тай люди похвалюючи загули—він ще вище задер

кирпатового носа, аж око заплющив і додав, що ще й хреста з яблуком нового постановить на дзвіницю на свій кошт.—Так ось чого він тепер пливе з такою пихою.

Проїшли люди і знов тихо по вулицях.

За те по-надвіррях тепер гомін: по холодках, або перед порогами, круг низесеньких столів на моріжку сидять родинні купки, обідають, старі тихо та любо розмовляють, дітвора та молодь мовчки сьорбають, аж лящить.

В одного Гаврила хата стоїть пустою.

У розбиту шибку видно тільки, що хлопчик спить поклавши голову на стіл, а з його сонної руки рябий кіт обережно витягає шматочок хліба. Ніхто не боронить котові, ніхто не піклується коло хлопця, тільки сонечко прокралося нишком у пустку й щиро голубить русяву голівку. Гаврила нема ні в хаті ні в сінях, бо він так і не заходив у хату, а ліг під повіткою й хропе звідти на весь двір.

Довго-б може спав Івась, та коли ж кіт доїв хліб аж до руки тай вкусив хлопця за пальці. Кинувся Івась, луснув kota по голові тай став здивовано протирати очі.

— О-о! та оце я так і спав! А тата й досі немає! І де вони, Господи, вештаються й досі?—гірко закінчив малий тай пішов розшукувати батька.

У Гавриловій хаті раз-у-раз було безнаддя та неохайність,—бо хоч і жінка його ще жива була, одначе ніколи не засижувалася вдома більш двох-трьох місяців тай то тільки в-зимку, а тільки трохи теплішало, вона зараз подавалася десь у мандри.

Та правду сказати, коли верталася, у хаті не кращало, тільки більше п'яного гвалту та лайки чулося в ній.

Десять літ перебивається Гаврило з хліба на квас, десять літ його хата не зна справжньої хазяйської руки,

що зробила-б її схожою на людське житло, а не на свинюшник. Хлопець Івась за весь свій 8-річний вік ніколи не бачив у себе того ладу, що по других хатах, не зазнав инчої ласки, крім батькової, бо мати коли верталася додому після запою, була сердита, лайлива, і сердешному Івасеві доставались од неї самі стусани, щоб не ліз під руки. Нераз приходилось бачити, як батько розсердившись на п'яницю-жінку, напивався й сам і бив її тоді навмеруше. Після такої бійки мати лежала днів двое-трое, стогнала та проклинала, а батько ходив чорніщий од чорної хмари, не їв, не пив, а тільки годував Івася та, поглядаючи скосу на жінку, голубив його.

— „Сирота ти в мене“, каже було, „ні, гірш од сироти“.

А Івасеві так чогось жалько ставало чи себе, чи батька, не разбере сам, а сльози тихо одна за одною котилися з очей.

Мати одлежувалась, уставала й починала збиратись у дорогу. Батько несміливо глядючи кудись у-бік заговорював з нею.

— І... і куди ото йдеш? і доки тобі вештатись?

Сиділа-б на своєму хазяйстві... хлопця доглядала-б.

Мати аж підскакувала мов би її щось вкусило.

— Хай тобі сто чортів із сином укусі!

Побив мене сякий такий, бодай тобі руки покорчило, а тепер в вічі лізеш?! Піду! Покину! Пронадайте отут—і глянути не вернуся!.. не наймичка я вам, не крепачка, щоб знущатись наді мною!..—

Мати зникала. Батько пив три-чотирі дні і тоді або мовчав, як пень, або плаксиво голубив Івася. Круто приходилось тоді Івасеві, бо з батькової ласки все-ж таки не будеш ситий—от і доводилось їсти один хліб з цибулею, або сухарі з водою. Витверезившись брався Гаврило за хазяйство: строгим голосом казав Івасеві заме-

сти хату, принести малим відерцем води, нарвати закришки, або пошкребти картоплю, а сам, засукавши рукава, запалював у печі тай починав куховарити. Тоді вже Івась не голодував, тоді спав на полу з батьком, добре вкритий рядном, або кожухом, в хаті ставало тепло й чисто, принаймні так Івасеві здавалося, бо хоч середина й заміталася його малими рученятами, проте по кутках наростало чимало сміття й павутиння. Хазяйнували оттак вони у-двох, поки Гаврило мав роботу у самій Кучугурівці, а коли його закликали у містечко, або яке село, він або брав і з собою сина, або оддавав його тітці—Олені, де було в хаті так хороше, як у віночку.

Тільки не любив Івась там зоставатись, бо там було багато дітей і вони потиху дражнили малого „маляренка-п'яниченка“.

Усе частіше став Гаврило брати із собою сина. Лазить сам по криші—а Івась, як те кошеня, й собі видереться туди-ж. Батько красить-малює вікна чи двері—а Івась, заховавшись у куточок, собі вимальовує якісь кружальця та косячки і часом нашкодить батькові.

— А ще, Іване,—одірветься батько від роботи: чи важно виходе?

— Та нічого собі, зійде! А глядіть-же, чи добре грунт просох, бо ще наробите, як ото колись!—Кумедно випинаючи губи да насуплюючи брови, озветься син. І любили-ж син батька, а батько сина! Тай нікому більше було їх любити: Івася дівчора поштуркувала на вулиці, а батька дорослі мали за ніщо, бо ніколи він не міг стати путящим хазяїном, ніколи не вилазив з боргів, а коли запивався, то ставав „не людиною“.

Ніхто не вірив його слову, бо як зап'є той роботи не скінчить, так і покине.

„Жидівський патинок“ дражнили люди його за те,

що був покірний Шмудеві-шинкареві, де був по шию в довгах. „Бабський очіпок“ дратують його друзі за його нездатність керувати жінкою. Потроху й сам Гаврило почав привикати до громадської зневаги, все рідше та рідше нападало бажання перевернути себе й своє життя по кращому, а бідні вуха прислухались до образливого прізвиська.

За теж і одводив душу Гаврило в шинку! Усе хороше, дуже, розумне, що колись марилося йому, тоді вставало перед п'яними очима так ясно, так очевидячки, що він вже не міг розібрати: мрії то, чи дійсність, і веселий і щасливий починав ділитися з усіма своїм вигаданим щастям.

Всі оповідання й згадки зверталися більш до тих двох щасливих років, коли він жив у городі, на доброму місці, як узяв за себе гарну дівчину, як любив жити поки вона не розледащала з подругами-перекупками.

Усі вихвалки й оповідання уривались, коли доходило до того, як його жінка прийшла у-перше п'яною, як він її теж колись у-перше побив та привіз у слободу, щоб вона хоч тут видужала од тієї проклятої городської зарази.

Ніщо не допомогло, бо вона вже надто глибоко нюхнула її. Цього вже страх не любив згадувати Гаврило. І коли кому набридало слухати Гаврилові теребені, навмисне нагадував, і тоді Гаврило як звірюка рикав: „У-у-б'ю! Горілки швидче, жидівська невіро“!!

Сонце схилилося до заходу і обдало вулиці червоно-золотим промінням. Од хат, од стіжків та дерев виразно простяглися довгі тіні.

Проти сонця полум'ям палають вікна, жевріє напис на вивісці волосної розправи.

Перед ганком зібралася чимала купка народу, ворухилася як комашня, то загуде уся неначе рій, то в ній виділяться двоє—трое крикливих голосів, що дзвенять і ляскотять, мов роздрочені бджоли...

— Та це-ж здирство! чисте здирство! яка там покраска zostалася, а він гилить сорок карбованців!

— Нікак нельзя, поштенние! Судіте сами: умри да муміі, аглицькіх беліл да медянки... да і олея-то нинче кусяється...

— Ну то що? люде теж платять, а не деруть же-ж так, як оце ви, Йвановичу!

— „Не-ет, уж нікак невозможно, верьте совести! Зато уж работа первой сорт!

— Хвали руку, а товар видно!—пробубонів хтось.

— Та уважили-б хоч трохи...

„Нет, бросьте і думать, поштенние“! крутить червонопикий підрядчик.

— Е, коли так то й-ми он як! Ми свого Гаврила наймемо—дурнісенько-ж вештається.

— К чорту з Гаврилом! З цією поганню зв'яжись, то матимем рахубу! Хиба-ж не знаєте, який він п'янюга? Хай вже краще городський красить!

Сторони розділилися: одна гула своє, та своє. Тільки підрядчик лукаво посміхався.

— „Ну-к што-ж, ташшіте сваво Гаврілку! Уж іменно лучше дело абарудует! Найлучший фасон!

А десяцькі й справді тягли з шинку розпатланого та блілого Гаврила.

Він ішов із острахом: йому згадалося, як його висікли колись у цій розправі, як він сидів там у холодній; як часто його жінка замітала вулицю, або полола колючки.

З подивом і страхом наближався він до розправи, а за ним по під-тинню, не наче дике звірятко, крався збентежений Івась, що сидів був досі під шинком.

— Ну чого ти трусишся? Сказано жидівський патинок—так і є! і нічого ще не знає, а вже й побілів!—

Сміялися люде з Гаврила неначе-б і не зо-зла, але під тіми жартами та посмішками, що сипалися як на бідного Макара, він оглядався мов зацькований заєць.

— Ось, Гаврило, в чому річ. Ось вони (староста показав на підрядчика)—просять 40 карбованців за покраску. Ну та то чоловік городський, патента має, роботу його всі вже скрізь знають. Та все-ж таки ціна не підходяща, ми не сходимось. Так оце слухай, як візьмеш 20 карбованців (щось може ще накинемо)—то ось тобі й заробіток.

— Як-же-ж так! Тому 40, а мені 20?—Тобі-ж казано через що: пей чоловік не тобі рівня, тай то ми не даємо, а тобі і це сама красна ціна.

— Та люди-ж добрі! це-ж на самий матер'ял усі гроші підуть... несміливо й трівожно заговорив Гаврило.

— Тю на його! Ще й комизиться! озвався хтось ззаду.

— „Ну што-ж? отдайте роботу Гаврилке: хоть і іспортіть за то дьошево!“ дровичвся підрядчик.

— Та плюньте, люди, на того Гаврила: хіба не знаєте якій він: робить—робить, а далі задрочивсь і стоп робота!—

— Що-ж, хіба я не майстер? Хіба я гірше зроблю, ніж оцей городянський? Не сам же він малюватиме, з нашого-ж брата найме. Тай вигадувати буде, щоб дешевшого, а хіба ви знаєте, як той зробить?

А мене вже, слава Богу, люди знають: я як візьмусь, то в мене діло горить! От тільки ви мене дуже обділяєте... Де-ж мені узяти? які в мене достатки?

— Ну-ну, бери, коли дають! Та тільки гляди ти у мене, Гаврилку,—строго звернувся до нього староста.—тільки ти мені споганиш діло... ну, знатимеш!

Гаврило вклонявся, мнуци свого картуза, силкувався ще щось виторгувати та за галасом нічого з того не вийшло. Покричали ще трохи, а роботу таки zostавили за Гаврилом.

— Ну, Гаврилку, став могорич! Як би це не ми, то тобі-б і не нюхнути цієї роботи!—весело гомоніли люди.

— Я зараз, зараз!—заметушився Гаврило і потяг зо своїми доброхотниками до Шмуля, а Івась виринув із за тину і знов сів під шинком дожидати батька.

Швидко плинуть коротенькі осенні дні.

Скрізь по слободі лунають пісні, музики, справляють люде весілля, усе прибралося, заворушилося.

Ожила й німа все літо церква: цюкають сокири, грюкотить додолу зайве рештування, торохтить, аж вие, падаючи бляха, ляпають щітки та помазки.

Гаврило на роботі: тверезий та суворий, він моторними та вмілими руками вже з тиждень красить—малює: то з вікон перебереться на дах, то спуститься на кілька щаблів і малює карнизи.

Івась, увесь заляпаний білими, зеленими й жовтими плямами, вештається тут-же коло батька: то те подасть, то друге.

Що-дня кращає церква, визволена з рештування і як та дівчина, у білій сорочці, у зеленому віночку, стоїть вона серед пишніх осокорів, яблунь та груш, позолочених осінню; і милуються люди на свою кохану, свою громадську свічку Богові.

Роботи поменшало.

Струменти, дошки, залізязча складені за калавуркою, скрізь по цвинтарі позамітано, навіть стружки та сміття дід-сторож зібрав у чималу купу по під калавуркою собі на паливо.

Тільки дзвіниця ще стоїть, як та лялечка, у своєму рештуванні й дожидає, коли то її освятять золотим хрестом.

Діти, мов пташки, зграями перебігають по цвинтарі та задравши головки й скачучи на одній ніжці, дратують Івася:

Маляріку-бідарику!
Краска замазка—
Вся твоя ласка,
Щітка, відерце—
То твоє серце!
Вохри об'Івся—
Здох покотився...

Прикладають, капосні, та регочуться, що донекли Івасеві; а той справді розсердився: щось дике миготить в чорних оченятах на побілілому обличчю, сціпивши зуби, влучно шпурляє він заліззячками та грудочками щикотурки в своїх маленьких та настирливих ворогів.

Гаврило на хвилину одірвався од роботи, щоб витерти з лоба піт і визирнув зза церковної бані.

Ограшний вираз на дитячому личкові кинувся йому в вічі й боляче стиснув серце.

— Івасю, схаменися, чого це ти?

Івась не чув.

Гаврило зрозумів, що за причина.

— Ач, проди! самі, каторжні, раз-у-раз у сварці та лайці той дітей так само навчають! — пробурмотів і сплюнув.

— Іване, чуєш? Подай мені тоншу щітку та подерж відро!—умисне суворо крикнув на сина. Хлопець кинувся. Личко йому на мить спалахнуло і він, похнюпившись, почав з ящика вибірати щітку.

Діти розбіглися. Хто подрався на стару яблуню, хто пристав до юрби, що стояла біля калавурки й заглядала, придушивши до шибки носи, у середину: там волотарь кінчав позолоту яблука.

— Диви-диви: от так яблучко! Це й тобі, Тарасько, не вкрасти оттакого завбільшки.

— Ого! та це не яблуко, а просто тобі сонце! каже другий. — А що, хлопці, чи буде сонце з оттаке завбільшки?

— Куди йому? Адже сонце, як п'ятак, а це бач, яке здоро-ове!

— Ой і ловкесенька буде, дівчата, наша дзвіниця, як надінуть їй оцю золоту голівку! — милується дівчина.

— Еге! одказує друга: зовсім як молода, що ото бачили?—ніп вінчає та надіва золоту таку шапку!

— Ага, то вінець! — щебечуть дівчатка.

Надвечір. Знов понатовпилося дідів у калавурку. Аж у носі крутить од нових кожухів, од чобіт, аж свічка тремтіть-мигоче у задусі.

Піп, хвундаторь, титарь та дяк сидять за столом, діди — хто стоїть, хто сидить на лавах.

Рада сьогодні йде вже про те, кому хреста зносити на нову дзвіницю, бо майстер сам-же-ж не полізе, помішники його—один заслаб, другий боїться, робочі не вміють тай бояться, тай кому-ж не страшно п'ястись по слизькій після наморозу блясі, держучись тільки на маленькій драбині?

Довго діди гомоніли, аж чуби й лисини понагрівали, а все ні до чого не договорилися.

— А щоб я вам пораяв, люди добрі — задріботів купенький тонкоголосий дідок—Галка.

— А що, Пилипе, кажи!

— Та ось, чи не нанявся-б хто вилізти туди, коли охотою, за честь ніхто не хоче. Гроші-ж найкращій батіжок: підженуть і на край світу, не то що на дзвіницю.

— Ото ще вигadaв? Деж пак видано, щоб на таке

діло та ще наймати? Невже-ж у громаді не знайдеться нікого охочого? гомоніли одні.

— Та хто його зна... — мнялися други, — воно, як би подождати до весни, було-б неначе краще, бо тепер дивні яка часами ожемець сідає: кому охота головою накласти?

Гаврило складав у сінях якісь прилади. Прислухаючись до радної розмови, зразу аж блиснуло в його очах: він рішучо крутнув головою й став пропихатись проміж дідами.

— А може-б я, батюшко, взявся за це діло?

Усі зглянулися мовчки.

Гаврило глянув навколо, шукаючи підмоги: з усіх очей світило зневіря.

— Та я, похапцем заговорив Гаврило: — я не за гроші, я й так полізу... для Бога, для людей...

— Як швині не дивитись на небо, так тобі, Гаврило, ліжти на божу черкву! глухо пробубонів старий та сердитий дід Калайда.

Блиснув на нього очима Гаврило й увесь спалахнув, наче йому хто залив усе обличчя червоною фарбою.

Збігла червона фарба й худе бліде обличчя стало ще блідіше.

— От і добре! і гаразд! — підхопів, не слухаючи Калайди, моторний дідок-Галка.

— Я радив наймати, а цей, бач, і сам охотиться!

От і добре! Тобі добре, Гаврилку, і нам добре!

Тобі й хустка, тобі й полотно з хреста...

— Не подоба п'яницям братися за таке діло! знову одрубав Калайда.

Люди розділилися: хто проти Гаврила, а хто й за його, бо вже обридло й хотілося якось закінчити нараду.

— Як ви, батюшко?

— Та-а... Гаврило... бач, Гаврилку, якої ти собі сла-

ви придбав! Ох, Гаврило! Я-б і нічого, люди добрі, та тільки якось... ніяково. Бачте, чоловік він добрий... нічого собі, добрий, кажу, та тільки жінка в його непутяща й сам він не по путящому живе... — плутав піп, не знаючи, якої й держатись.

— А хто не по божому живе, того гріх допускати до божої святині! — одразу, неначе по писаному вивів піп, аж зрадів, що так-сяк довів розмову до краю.

— Та батюшко! Хто Богові не грішний, царю не винний! — весело заговорив нестарий ще титарь.

— Ех, бач, Хведоровичу — почав піп: воно то так, а в Писанні стоїть „не мечіте бісера перед свініями, не давайте святині псам“.

— Це я не про тебе, Гаврило, це лиш в писанні так, — поспішив якось заспокоїти піп Гаврила, який страшенно мінився на виду.

— Та, батюшко, він же покається, їй-Богу покається!

— Еге, Гаврилку? дріботів добросердий дідок. — А ви батюшко, висповідаєте, покуту якусь накладете, та запричастите, ну і от!..

— Та-ак! покаяніє — велика річ: „покаяніє нероскаєне спасеніє соделоваєт“, сказано у святому писанні, по-важно закінчив піп.

Ближчі уже всі згодились з ним, тільки по кутках ззаду бурмотів де-хто та мов крук, лиховісно крикав дід Калайда: „Не подоба! Жінка рошпутня, шам бешпутній!“ Та вже всім набридло сперечатись, пора пізня була, усі поспішали розходитись і Гаврила таки обрали за хрестоноса.

Сивий туман закутав Кучугурівку.

Даремне силкуються високі тополі вискочити з його, даремне верби простягають свої покарлючені гіл-

ки до блілого місяця: важкий, холодний туман налягає все більше, і місяць тільки плаксиво дивиться крізь його, безсилий чимсь допомогти.

В густому вохкому повітрі важко дихати: так і зависли в йому всі важкі пахощі землі, і згуки проразливо лящать, наче коло самого вуха: і бубон, і дівчачі співи й гавкання собак.

Все оте примічає Гаврило, ідучи додому після сповіді та правила, що читав укупі з Михайлом у калавурці.

Зовсім змінилося його обличчя: щось тихе, поважне світиться тепер на цьому, раз-у-раз неспроханому, замурзаному, торопленому видові.

Ще з самого четверга, коли обрали його, почав він говіти. Додому навідується, щоб тільки попоїсти, або нагодувати та покласти Івася, а то усе коло церкви, усе коло церкви: докрасює, домальовує і кожен раз як прийде—зупиниться й подивиться на великий хрест, прихиланий біля калавурки до стіни. Коли ж утомиться, та прийде спочити, або поскладати струмент, то вже неодмінно сяде коло сивого Михайла й веде з ним тиху розмову, або слухає, як той, упоравшись біля церкви, читає стареньку Четь-Мінею.

Ураза, болюча ураза громадської зневаги, котрої не загоїло й те, що його таки призначено за хрестоносця, давить йому серце і стихає тільки під оте буркотливе дідове читання.

— Обрали,—думається йому:—обрали, бо нікого було, ніхто не хотів... мають мене за найпосліднішого... не вірять мені... Та як і вірити, коли я сам часом собі не вірю, сам себе на жалую й не поважаю?

А на серці десь глибоко ворухиться свіжа відродна думка.

— Ні! тепер я можу дивитися в-вічі добрим людям:

не для себе, не для прибутку того нещасного потру-
дюся я: жертва моя щира, жертва моя Богові!..

Оттакі незвичайні думки опанували п'яницьку голову.
Гаврило звернув у провулочок.

Дворів через два з густого туману виринув стіжок,
далі кострубата верба над криницею, а там і хата, його,
Гаврилова. В невеличких вікнах не світилося: мабуть
малий заснув, не діждавшись батька.

Намацав Гаврило клямку, одчинив двері, вийняв сір-
ника і запалив лойову свічку, застромлену в порожню
пляшку. Світло осяяло голі стіни, закурену піч та піл
з купою одежі, де клубочком скрутився сонний Івась.

— Бідний хлопець не ївши заснув—сказав батько, не
забачивши ніяких слідів вечері.

І ще виразніше ніж коли, зрозумів, як різнилося
його життя від сусідського, де по хаті пораяється жінка-
хазяйка, де діти нагодовані, обшиті й обмиті, де чоловік
може спочити після важкої роботи.

Схилив Гаврило на стіл голову та прислухається,
як на серці заворушилися недобрі думки проти покинув-
шої жінки,—проти всеї нещасної долі; зворушилися тай
змовкли перед тихим святим почуттям, що обняло його
після сповіді та правила.

— Бог з нею,—рішив Гаврило і, щоб не впасти знов
у гріх, ліг спати.

Та довго не спалося йому; то вітер наче тонко
глузливо свистів у розбиту шибку, гострою течією про-
бігав по тілові й нагадував, що неодмінно к світу оже-
ледь таки буде.

То в місяшному саяві дзвіниця якось чудно ви-
глядала зва верб, неначе підстерегала когось—аж ос-
трах обіймав.

Серед нічної тиші знов чорні думки обсіли Гаври-
лову голову.

Сором за своє п'яництво, журба об щербатій наві-
ки долі, глухий біль громадської зневаги—все гнітило
душу, а до того ще виростало питання: а що-ж буде
далі? Що буде, як, боронь Боже, не донесе він благо-
полушно хреста і доведеться або Івася посиротити, або
й самому під старість зробитись калікою, без сили,
без хліба?

Гаврило силкувавсь одігнати настирні думки мо-
литвою та хрестом, починав дрімати і знову прокидався
від місясного проміння, в якому як раз проти його
вікна, увільнена од туману, стояла дзвіниця, де він
завтра понесе хреста.

То закриє Гаврило очі, то розкриє, а дзвіниця усе
стоїть, і ось вбачається йому: вікна в ній не вікна, то
страшні чорні очі, з дверей зробився ріт і він ще поки-
стулений, а ось-ось розкриється...

Зелена луска по гострій голові блещить і збігає
на стіну, а хвіст довгий та темний ховається в садках.

Лупне очима Гаврило,—страшна мара розвіється, пе-
ред очима дзвіниця стоїть, як стояла, а півсонні думки
малюють нові дива й морочать голову.

Гаврило здрігується, ховається під кожух,—а страш-
на дзвіниця тягне до себе і звідти, а він, мов приворо-
жений, не може одвести очей,—все неначе ближче та
ближче вона.

От-от-от щось станеться страшне, невимовне та
неминуче.

Гаврила аж холодний піт обдав.

Скочив він, упав навколішки та молиться-молиться,
а чого і якими словами, сам не розуміє, тільки серце
в йому то ще палкіше займається коханням та жалем
до свого Івася, то замірає від того страшного, що має
статись от-от-от...

Багато пережив-перестраждав Гаврило за цю ніч, і

вже тільки як вдарили до заутрені, усі думки одлетіли й ясно вималювалася одна: „це мені смерть у вічі заглядала“. Так собірішив Гаврило, перехристивсь і—чудна річ: тихе-тихе, величне почуття обвіяло його душу, мов широкими крилами, і все життя потонуло десь у тумані, тільки заплакане личко Івася виглядало з того туману, тай від його відмахувавсь Гаврило. „Не треба! годі!“

Спокійно вийняв нову одежу, вмився, одягся, розчесавсь і нахилився над сонним хлопчиком: смуток на хвилину пробіг йому по виду, і він поспіхом вийшов з хати назустріч свіжому заморозкові та веселому дзвону.

Церква повна, люди одягнені, як на Великдень, або на Різдво. Перед віттарем горять цілі снопи свічок, паникадило осяяло і стелю й баню, пахущий дим синіми кучерями випітає з кадина і хвилює по церкві, а хлопці на криласі співають так суголосо та весело.

Гаврилові було ніяково оставатись серед церкви з його тихими думами, забився він у темний далекий куток. Там не було ні ставників, ні вікон, і тільки якась спасенна душа (а може й ворожка) приліпила тоненьку свічечку до рямців старої картини. Свічечка блимала, страшні чорти на мить вискакували з пекельного язика того полум'я і знов ховалися на дно, а вгорі праведники, хвилюючи, як добра нива, довгою чередою йшли у царство небесне. Мучені грішники тремтіли та кривилися, а янголи у золотих віночках літали й ховалися серед круглих, мов клубки, хмар; ті хмари котилися-котилися, мов отара, а над ними в чистій блакиті сяяв здалеку сам Бог-Саваоф. Виразніше над усе горів на картині образ того, хто сам себе оддав на жертву лютим катом за цих бідних невольників пекла.

Гаврило не чув ні служби, ні човгання людей, що

входили та виходили: він впився не то що очима—усією душею своєю впивсь у картину, вироставшу у темряві перед ним.

„Прийміте, ядіте“ пролунало по церкві, а Гаврилові здалося, що не під їх проголосив, а вони вилетіли з мучених вуст Христа.

Впав Гаврило й довго лежав ниць, а коли підвівся, свічка вже згасла, й соняшний промінь прокрався у темний куток і золотив другий старий образ і на йому напис: „возьміте іго мое, іго бо мое благо і бремя мое легко есть“.

„Зо страхом Божим і вірою“ приступив Гаврило до причастя, один на всю церкву, догну богомольців, що дивилися на його, поштиво розступалися, давали дорогу йому, Гаврилові-п'яниці.

Це-ж для його одного читається молитва, це його дожидає під з золотою чашою в руках, поки він скінчить свої поклони.

Тремтючи од „страху Божого“, сподобився Гаврило причастя.

Спокій, якийсь нетутешній, неземний спокій наповнив його душу, як пахущий кадиловий дим наповняв церкву. Погляд Гаврила і всі рухи зробилися тихі й поважні, неначе він ніс щось дороге та крихке, що боявся розбити і чим величався. Служба скінчилася, народ залив увесь цвинтарь; перед дзвіницею стояв на лой та чаша з водою та кропилом; величезний злotosайний хрест стояв тут-же, і його піддержували найповажніші селяне.

Блідий, спокійний Гаврило слухав слова молитви, чув, як вітер ворухив йому волосся на голові, бачив, як хрест простягає на нього свої тяжкі обійми, і легко було йому, і все на світі здавалось таке дрібне, мизер-

не перед тією великою Постаттю і її великою вагою, що бачив Гаврило на картині.

Молебень скінчився.

Піп окропив святою водою хреста й людей на всі чотири боки.

Народ одступив далі,—один остався перед хрестом Гаврило.

Повернувся він до народу і вклонився на всі чотири боки.

— Простіть, люде добрі,—мимохить затремтів його голос.

— Бог простить!—гула громада.

Тричи вклонявся Гаврило й тричи прощався з ним народ од широкого серця.

А майстри тим часом розгортали довге полотно і чіпляли його на хрест.

Гаврила підвели до хреста, звеліли присісти, попід руки попротягали рушники й міцно прив'язали хреста до спини.

— Добре! З Богом!

Підвівся Гаврило: страшна вага наче прикувала його ноги до землі.

З усіх боків полетіли на Гаврила червоні, сині, жовті, квітчасті хустки, рушники.

— Воже тобі поможи!,—чулося скрізь.

Обличчя сяяли цікавістю й повагою, тільки одне маленьке бліде личко збентежено виглядало зза людей. Махнув батько рукою, і воно сховалося.

Гаврила узяли попід руки й повели. Тяжки були його ступні, й довгою-предовгою здалася йому дорога від налою до рештування дзвіниці.

Ще важче було йти по незлічених щаблях, набитих впоперек дощок. За те-ж з кожним щаблем усе вище піднімався Гаврило, все вище задирали голови ті,

що стояли долі, бистріше колотилося Гаврилове серце од задишки й незнаного йому ще ніколи почуття. Ось він пройшов усі споховисті рештування, зупинився на лежачому, оддыхав, обійшов напів-окола дзвіницю й підіймається уже з другого боку.

Народ сипонув на той бік й пильно дивився на свого хрестоноса.

Шарпнув дужий вітер з-півночі, розкуйовдив Гаврилові чуба. Він спинився на хвилину й глянув у-низ: усі очі дивилися на його, в куні бабів було вже чимало й червоних заплаканих, баби хрестилися і його хрестили.

Сміливіше подавсь Гаврило уперед, угору.

Вітер знову на кінці драбини вдарив на його й поводатарі міцно задержали його на місці.

Він знову глянув униз: ще вище задрали голови люди, ще більше жінок хлипало, хоч і не чути було йому того хлипання за вітром.

Знов обійшов Гаврило дзвіницю вже по другому поверсі й підійшов до вузької драбинки, яка вела вже на самий шпиль.

Тут поводарі, бліді й збентежені, дали йому добре віддыхатись, після того помогли йому стати на перший щабель і вчепитись руками вище: почалася сама тяжка робота, бо він повинен був тут уже сам підніматись.

Ще раз окинув оком море голів, що уже перелилося на південний бік цвинтаря. Вітер ущух в деревах, тихо було й на цвинтарі. Всі очі злилися в один погляд і цей погляд прикутий був до його, Гаврила, острахом і молитвою за його спасіння, з невиданим ще ніколи жалем і повагою.

Зовсім вискочило з грудей кволе людське серце, могутні якісь крила підхопили й понесли його вгору по дрібних щаблях.

От і зелена печеричка перед ним, а на ній прироблене золоте яблуко дожидається, розкривши свою четверокутню дірку, куди має бути вставлено хрест.

Ще трохи піднятись, повернутись спиною і—готово!

Широкий гомін розлігсь по цвинтарю: то зітхнула громада своїм великим серцем!

У кожного одпав тяжкий камінь од серця, всі ожили, заворушились, загомоніли.

Майстрі проворно збігли вгору, встромили кінець хреста у яблуко, розпнутали ланцюжки, зачепили їх за готові гаки, розповіли Гаврила і—хрест засяяв у прозорому блакитному небі, всіх благословляючи своїми широкими раменами.

Бистрим поглядом окинув його Гаврило, та не хрест вабив тепер його: очі його зачаровані повернули до того чарівного погляду, яким дивилася громада на свого хрестоноса.

А дивилася вона з повагою, з подякою Богові за те, що сподобив прийняти їхню жертву з Гаврилових рук і його самого зберіг живого й цілого.

Сам Гаврило став для них другий: вони бачили не п'яничку-малюра, дурного чоловіка розпутної жінки, а зовсім нову людину, що виросла по-над усіх, як та дзвіниця—його підніжжя.

Гаврила тяг цей погляд, як світ сонця тягне до себе все живе, — дух йому забило, хотілося з сміхом і плачем кинутись в обійми цього народу, що за хвилину став йому рідним.

І він кинувся по крутій драбинці униз.

Зоміле під вагою хреста тіло похитнулося, у голові закрутилося, і Гаврило полетів униз. Страшний болісний крик розлігся по цвинтарі. Більш нічого не знав Гаврило, коли його розбитого з переламаною рукою й ногою зняли з рештування й занесли додому.

Нешвидко він очутився від страшенного болю в тілі, обвів очима усіх, що з жалем і клопотом нахилились над ним і—закрив очі.

Дитяче хлипання примусило знову розплющити їх і з тривогою озирнутись: малий Івась гірко плакав, плакали круг його й жінки, а одна палко пригортала його, втирала йому сльози.

Спокійно закрив Гаврило обважнілі вії: його дитина була у вірних громадських руках. ..

Гаврило не вмер. Одволала громада свого хрестоноса, не пожалувала грошей на лікаря та ліки, і він одужав після тяжкої довгої хвороби. Сумно було йому дивитись на своє каліцтво, душно стало в хаті, де поралася чужа, не його жінка і він попрохав, щоб його вивели й посадили на призьбі.

Весна стояла на дворі. Садки були як снігом укриті білим цвітом, сонце сяяло на небі, а проти його у високій блакиті горів золотий хрест, благословляючи весь мир своїми раменами. Замилувавсь Гаврило...

Минуло чимало літ. Івась виріс, зробився високим струняким парубком, ремесло батькове перейшло і добре далось йому.

Хрест на дзвіниці трохи померк од дощів та всякої негоди, не так ясно горить він, та все тако-ж пильно дивиться на його каліка Гаврило, якого громада навіки пристановила за сторожа до церкви.

Сивий, на милиці, з попсованою рукою похочає Гаврило коло церкви й у середині її: там пил обмахне крильцем, там лямпадки заправить, там коло свічок пораяється. Громада перемінила й прізвище йому: не п'яничка-Гаврилко, не Гаврило-маляр, а хрестонос-Гаврило з повагою прозиває вона його.

„Тѣнь нессозданныхъ созданій“.

Чорна, оксамитно-чорна ніч великими очима ззи-
ралася з чорним морем, яке сьогодні не гуло, не гре-
міло, а тихо-пестливо зітхало, вкладаючись спати.

Зорі пливли тремтючи по темних плитках його
хвилях. Лиш иноді десь викидався свавільний бурун
гребінцем, або хвиля з розгону черкала об камінь під-
водний, і зразу вода там займалась фосфорічним вогнем.
Мокрий пісок не шамотів, рябенька жорства не розмов-
ляла, як під часи денного прибою.

Тиша засіла й вище, в кострубятих кущах дере-
зи, під наметами акації, сивої маслини то ряеного чу-
мака, бо й цвіркуни й цікади вже одспівали свої літні
пісні.

Тиша налягла й над горою, що глинястим муром
оступила цю улюблену дачниками смугу морського по-
бережжя й захистила її і од гострого вітру і од нев-
гаваючого городського гомону. Не чути було ні по-
свисту трамваїв, ані обридлих відгуків дачного оркест-
ру,—скрізь залягла тиша, і по дачах де-не-де світилося
з-поміж темних куп дерев.

Неподалік моря, на пів-горі, куди гадючкою п'яла-
ся жорсткувата стежка, мерехтіло, як світляк перед Ку-
пайлом, зелене світло. З кожним обертом стежки воно
неначе перебігало в оксамитній темряві та ширшало,
розросталося; по йому черкали тіні. Що ближче—чут-

ніще були вибухи реготу і гомін кількох жіночих та чоловічих голосів, а коли вони втихали, — доносився, як тихе дзюрчання води, м'який голос, читавший якийсь оповідання отим людям, що перебивали його іноді своїм гомоном та сміхом.

На маленькій веранді, яка видко була й за їдальню і за саллон, під низенькою зеленою лампою виразно білів стіл, вкритий чистим настільником, блищала спідня половина самувара, а далі все потопало в зеленому памороці. Зразу й не розібрати було, чи є хто живий на веранді, бо обличчя людей, набравшись незвичайного відтінку од зеленого саява, удавалися мов які при-мари не з цього світу.

Тихо було на веранді, так тихо, що, коли замовкав читаючий голос, виразно чулося дзеленчання об скло тієї безлічі метеликів, яка злетілася на її принадне саяво раювати-помірати в його зелених гарячих хвилях. З сим нервовим дзеленчанням у дивну гармонію зливались і останні пісні забутого самувара, й тихі ви-плескі дрімаючого унизу моря. Люди, яких було чимало, десятка з півтора, сиділи непорушні, захоплені читанням нової гарної п'єси. Усі вони—й молоді й підстаркуваті, жінки, дівчата й хлопці—зібралися під саяво сієї привітної зеленої лампи, а ще більше під саяво теплої хазайчиної ласки.

То була людина немолодого вже віку, повненька з себе, не красуня, одна тільки усмішка надзвичайно красила її всю, робила її принаднішою од ухвалених вродливиць. Чимало горя зазнала вона й дівкою, й замужем, і удовою, в стінах і по-за стінами школи, в якій працює вже 20-й рік, а ніякі пригоди не викурили й досі з неї тієї невгомонної веселости, тієї невмірущої чужости, яка була замолоду. Багато її товаришів та подруг розійшлися по світі: одні випередили її, запобіг-

ли ласки у долі, други десь ззаду припинилися на життєвому шляху, а вона все якось і досі стоїть на йому, немов принадна станція і для тих, що перейняті молодим захватом, поспішають уперед, угору, й для тих, хто втомляний, заляканий спускається з гори й тужливо оглядається в самотині. І під часи вчення вечерами раз-у-раз до неї забігає то сей, то той „погрітись“, а що на вакації—годі й казати! І гулянки, і екскурсії і всякі вигадки ділить вона з молоддю, байдуже за те, що вже й син її, первокурсник-студент, у тій же компанії.

Ось через що єя вбога маленька дачка над морем так часто в глуху ніч світиться зеленим сяйвом, а в день оголошується молодим гомоном, реготом, співом та музикою.

„Море та молодь—ото дві стихії, без яких не можу прожити“, каже було Марія Дмитровна, й правду казала, бо то були найкращі ліки на всі її фізичні й моральні болі.

Читання на веранді пливло, мов той струмок, мелелики дзвеніли об скло, море безугавно припитувалось до німих скель, а п'єса тим часом зростала, добірала усе більш драматичности, захоплювала слухачів, що досі були тільки нерухомі. Ось один високий щуплий хлопець устав і нервово хрускаючи пальцями заходив по веранді. Ось одна панночка низько нахилилась над столом, її русява голівка, попавши з зеленої смуги у біле сяйво, залисніла своїми кучерями, під якими ховалося надто рум'яне личко з швидко-швидко моргаючими мокрими очима. Одна з пань нервово замахала пальмовим вахлярем, хоча в тому не мала жадної потреби, бо з моря подихало тихою прохолодою. Один панок крутив і ніяк не міг скрутити папіроси,—так чогось йому тремтіли пальці.

Голос читача напруживсь та дзвенів, добіраючи в своєму зворушенню прямо таки артистичних відтінків, та так вимальовував тіх людей, яких ніхто не бачив і не чув, яких може й у світі не було ніколи,—що вони в очах зростали й переживали своє горе-життя.

— Ні, годі! Це вже хижацтво якесь! Писати оттакі драми... людоїдство!

З сими словами кучерявий блідий хлопець збіг з веранди й бігцем подався униз по стежці, тільки жорства заскреготіла.

— Це—с! це—с!—засичала остання кумпанія, що одним духом дихала, стежила за ходом драми. Останній тяжкий вибух драми звалив страдника, вороги його поторопіли й не сміють ще радіти з своєї перемоги, друзяки-резоньори з жахом одступили і все змовкло... Мовчить і купка слухачів, змовк і читач: голос йому урвався од напруги.

У величній тиші лиш море шуміло та неспокійні метелики бились. І як ті-ж метелики, тремтіли думки й питання: „хто винен? за що? так де-ж правда?“ А ніч, а море, а тиша одмовляли на те питання, та тільки не в-тямки була їхня одвічна розмова.

„Завіса“! набравсь духу й навмисне голосно вигукнув читач тай зашелестів рукописом, згортаючи його.

— О—о—хх!—зітхнуло все живе на веранді, мов здихавшись ваги, разом заворушились, загомоніло, зганняючи тяжкі чари.

Молоденька панна, що була нахилилась над столом, давно вже шукала чогось у густій сітці винограду, переважившись через штахети веранди. Панок, що на решті скрутив папіроску, запалював її тепер з лампи й кумедно моргав, набираючи насмішкуватого виразу. Але хазяйка, безпосередньо чула людина, й не силкувалася ховати свого вражіння: просто таки, мов дитина, злягла

грудьми на стіл з головою на долонях, і хлипала і втирала рясні сльози.

Цей простий наївний вираз зрушення якось враз полекшив всім тяжку хвилину і викликав несподіваний довгий сміх. І то не була насмішка, а тільки якось так вийшло: і тепло, і смішно, і любо, що й без слова розумілося.

„Еге-ге! Та се, ви, Маріє Дмитровно, й справді бачу тее...“ загув окремкуватий чорний бородань, що досі сидів, як пень, оподалік у креслі.

— Хіба-ж вам не відомо, що в нашої шановної добродійки очі завше на солонці: аби потягло туманом,—вже й одвоюгли, а не дай Боже дощу,—вже й болото! — задриботів той, що крутив папіроску.

— Ну, добродійко! Ласка божа, що хоч сина вашого нема сьогодні: зовсім би засоромили студента!—ласкаво сміявся бородань.

Але Марія Дмитровна уже й сама сміялася, хоча сльози, як літній дощ крізь сонце, бігли по виду, а груди хвилювали нерівним диханням.

— Та ну бо! Треба зняти отого зеленого ковпака, а то се він надає такого сумного вигляду усім: ми неначе втопники з моря повиринали!—І купенький в золотих окулярах чоловічок підбіг і разом зняв абажура: вся веранда разом воскресла у ясному білому сяйві, мотилиця несамото затріпалася поід стелею, люди загомоніли, заспорилися і криком заглушили півсонні виплески моря. Тільки далеко внизу по мокрому піску мовчки ходив той чорнявий хлопець, що втік з веранди, та ще мовчки, прикрита тінню од самувара, сиділа на веранді якась постать жіноча.

Вона немов не чула жвавої розмови, не бачила веселого світла, а її чорні великі очі втопали десь далеко, вуха її були повні якихсь других звуків, обличчя

всіма своїми рисами видавало, що вона переживає щось глибоке, дуже, барвисте, нетутешнє щось.

Вона не була вродлива, як ті дві панночки, з яких одна ховала у винограді свої соромливі сльози, обличчя її не сяяло духовою красою та свіжістю, як у ясної Марії Дмитровни,—ні, то було темне, суворе обличчя, з рисами сливе класичними, з великими чорними очима під довгими віями, де звичайно ніхто не бачив ані проміння, ані гискри, лиш в ряди-годи вони займалися от такою пожежою, як оттепер, лиш в ряди-годи розсувались густі, в одну смугу зарослі брови, а то все було і очі не говорять, і стулені уста мовчать, лиш рухливі ніздрі, як у доброго коня, двигтять і роздимаються, та брови часом стрепенуть гнівом, мов блискавкою.

Завше певна в собі, тверда, навіч спокійна,—людина ся була чужа й незрозуміла для всіх, між ким доводилось їй жити: не любили її й товариші учителі, що вважали її за горду, не любило й начальство—що нічим їй закинути не могло, нічим і пожартувати б не обісмілилось, побоювались і люди на селах, де вона бездоганно правила своє шкільне діло, але ніколи ні з ким не заходила у приятельство. Вона й сама не линула до людей. Одна Марія Дмитровна знала її віддавна, ще з гімназії, де вони вчилися, подругували, вкупі кохали свої молоді заміри, де вперше одна одній розкрили своє серце, та так і навіки осталися вірними подругами. Що до Марії Дмитровни,—то вона-ж завше оточена друзями, але Антоніна Павловна була не така й мабуть тим, що раз-разом їй трапилось з'єднатись душею з Марією Дмитровною, вона як самоцвіту якого, гляділа тієї стародавньої приятельності.

На веранді як тая нетля, крутилася жвава розмова живої нетерплячої молоді, перебирали усі вони п'єсу, чиплялися й до де-яких хиб, ловили заміри автора идимі й потаємні, а потім, звичайно як молоді, силу-

вались впровадити молодого автора до якої-будь групи чи школи літературної. Але се не так то й легко було: він, новий, оригінальний, вислизав у їх, наче в'юн з рук, так що де-хто з найменше розсудливих заголосив і про декадентів.

— Як? Декаденти? „Мертвецы освѣщенные газом?“

І збилася буча! розмова наче зскочила з рельсів у бік, пішов регіт, спірка за те, що є в декаденстві, чи нове розвинене зерно оригінальності, чи тільки хвальшована вигадка нудьгуючої та цілком ветхої душі?

А молоденьки панночки, раді, що й їм вільно пришити свою припшу до розмови, навперейми почали згадувати та деклямувати уривочки з декадентських віршів:

„Тѣнь несозданныхъ созданий

Колыхается во снѣ

Словно лопасти латаній

На эмалевой стѣнѣ“.

дріботіла русява панна Юля.

„Мнѣ хочется только того, чего не бываетъ, чего не бываетъ.“—Ха-ха-ха!,—зареготалась чорнява панна Соня.

Пригадував, хто що зміг, не помічаючи, що узяв се не з глибині тих самих, всіма осміяних декадентів, а лиш з тієї піни, яку на глум викинули наверх крітики та рецензенти.

„О, закрой свои блѣдныя ноги!“ з кумедним пафосом, удаючи з себе декадента, виголосив той, що крутив папіроску. Кумпанія аж полягла од реготу. Захвачені лехким крітицизмом, почали стрибати з теми на тему, перескочили й на музику, й на малювання, глузували з невловимого ритму, з незвичної мелодії, з дівгармонії в акордах, з синіх собак, зелених коней, з жовтих небес то що; у нівець повертали настрої, що тільки ще викльовувався у нових творах. Одна тільки темна

постать Антоніни Павловни була така-ж нерухома, хоча обличчя її вже не було байдуже задумане, а скоріш було схоже до грозової хмари, де тільки-що не блисне блискавка, не грімне грім.

„Ой-ой-ой! голубочко, Антоніно Павловно! Невже-ж таки вам ані крихточки не смішно?“ нареготавшись до нестями і перейнята якимсь широким-веселим чуттям, кинулась панна Соня до Антоніни Павловни, хапаючи її за руки та заглядаючи в вічі.

Та враз одняла свої руки, а її зненацька обсипала таким поглядом, що в бідної дівчини пропала усяка охота до сміху.

— А ви, панно, усе смієтесь?.. тільки смієтесь!

— А щоб зазирнути глибше, пошукати правдивого зерна попід тими лущайками, то шкода!

— А може в тих незграбних калічкуватих виразах у стократи більш правди, ніж ви сподіваєтесь? Може той вираз—се крик терплячої, наболілої не нашим буденним болем душі, що ще й не прибрала гаразд слів до вимови, а базарною мовою не хоче заличкувати себе.

— Ви почім тее знаєте?..

— Ого! Антоніна Павловна заговорила: се диво!—зауважив чорний бородань.

Марія Дмитровна мовчки замахала на його руками.

— Ото цікаво,—загомонів він якимсь дратуючим тоном,—цікаво, де ви знайшли там хоч одного ясного правдивого вираза, здорової думки? Хиба: „всходить м'сяць обнажений при лазоровой луні?“ Хиба всі оті Бальмонти, Гіппіуси і вся їхня братія варта доброго слова? А оті символісти, імпресіоністи і „tutti quanti“ у малюванні—варті вони доброго погляду?—Усі їхні змагання чи варті окрайця черствого хліба,—хліба, якого не має досить наш голодний народ...

— Ля-іллягі-іль Аллах! нема Бога над народ а Яко-

венко його пророк!—ягідно озвався купецький Федоряка, завше радий перебити йому розмову. У Антоніні Павловни ніздрі ходором ходили, брови здригувались.

— Еге!—додав білявий студент:—Можна подумати, що Михайло Михайлович бідкається як Іюда, що Магдалина потратила гроші на миро, а не розміняла на грошки та шажки. Старцям...

— Ні!—рипучим басом пустив Яковенко,—уся ота декадентщина на мій розум є тільки „тѣнь несозданныхъ созданий“,—з притиском вигукнув він, і уся кумпанія аж у долоні заплескала на такий пишний фінал і зареготалась односердне.

Антоніна Павловна хвилинку помовчала, але була вона не з тих, хто плеще усякій перемозі.

— А розумієте ви, добродіі мої, усю трагедію хоч би отого, всіма осміяного, виразу—„тѣнь несозданныхъ созданий?“ Голос її, що зразу було запинивсь, тепер розітнувся рішуче-дзвінко, мов викликаючи на герць, та коли вона устала з місця, і високий зріст, і сіяючі гнівні очі, все неначе вимовляло війну,—але так же одразу вона здавила у собі той настрій і кинувши погордливе: „Куди вам!“—перейшла по веранді і сховалась у пійтмі, лиш жорства по стежці заскреготіла та камінці покотились униз за стихаючою ходою Антоніні Павловни.

А компанія сиділа, мов приголомшена кільки хвилин.

— Овва!

— Оце так!—дійшло до пам'яті зо-двоє.

— Що се з нею сталося? Маріє Дмитровно, чи не вгадаєте ви?

— Дивіться! Нашого, мовляв інспектор, „образцового чиновника“ ухопило за живе! Це з'явище—ну-ну!

Усі причепилися до хазяйки розпитувати, і вона, як могла, від усіх допитив одмагалася.

— Ах, лишіть ви її! В тім ви все-ж її не знаєте!

Хай по вашому вона й „чиновник“, але ви не знаєте, що се за чудова людина (У Марії Дмитровни всі були чудові). Не любить тільки, щоб її зачіпали, і я нічого, нічого не скажу...

— Дивно! А що-ж се за вибрики такі, коли так? учився куценський Федоряка.

— Ну, се на неї часом находить... не чіпайте лиш її, поки сама не заговорить.

— Та де-ж се отой навіжений Кость?—одразу спохалась Марія Дмитровна.

— Вже-ж не де, як не на березі! Сидить мабуть та з морем розмовляє!

„А дуракъ стоить у моря, дожидается отвѣта“—цітуючи Гейне, озвався хтось.

— Я-ж кажу, застудиться капосний хлопець, знов буде морока!—бідкалась Марія Дмитровна, ухопила теплу хустку і, не вважаючи на свою повняву, бігцем перебігла веранду і подалася стежкою до моря шукати Костя, який ще од недавна тільки видужав з запалення легких.

— Бавтєся любі, бавтєся! — крикнула вона знизу:—хоч заспівайте, або що! Та глядіть мені—не скучайте!—здалеку долинув її приемний приказ.

Бігла вона навмання поночі, ноги самі, при звичаєні до місцевости, несли куди треба, коли на одному оберті стежкі, назустріч їй, учулося важке втомляне дихання й нерівна хода.—Костю! Ви?

— Я!—обірвав той, засапуючись.

— Костеньку, голубе! Чи то ле сором! Давно з больниці!...

— Ну-ну-ну! добре-добре!

Марія Дмитровна таки вшіймала суворого хлопця, узяла під руку, накинула йому на плечі хустку тай повела його у побічну стежку, та гладила по руці, по буйних кучерах.

— Ну-ну, добре... одчепіться!—сердито, але вже м'якше озивався той, витручуючись од її пестошів.—Костю, дурний! Та який же ви ще нервовий, який кволий! Сергія нема, а мені й не туди то, а воно бач—яке' лихе!—у, насіннячко!

І жартуючи і докоряючи, голубила Марія Дмитровна.

Кость, що був товаришем її сина, Сергія, і її матеріна ласка, як й завжди, лягала на його, мов найкращі ліки, дужчі од усяких бромів.

Тільки неподалік од дачки, вхопив він Марію Дмитровну за руку і палко заговорив:

— Ну, скажіть ви мені, бога ради: навіщо ви вибіраєте оттакі люті криваві драми? Мало вам, що й над нами, і під ногами, у нас, і кругом, ззаду, спереду, з боків—такого тих драм невидимих, мовчазних—а, що й казати!

— І ви, така добра, тішите нащось свої нерви оттими ще кривавими вигадками! Не розумію!

— Костю, стрівайте! Хіба-ж я не казала вам, що сьогодні читати маємо оцю іменно п'єсу, що вона не для вас, а для наших грубих, сонних, салом оброслих нервів?

— Чого-ж було приходити?

— Це-б то у вас грубих, сонних?—усміхнувся Кость,

— А хоч би і в мене! Ось я виплакалась (ревла, їй-богу, як корова) і тепер мені легко і ясно, а то моя думка зачиплятиметься за аналогічні випадки у сучасному житті, то це-ж тільки добро! Це-ж тільки може викликати...

— А-ах! Та що вже там!—одмахнувся хлопець.

— А то ще у вас гарна звичка: уводити в нашу тісну ухетану компанійку усе нових та нових людей...

— А як-же, Костю, инакше? одганяти чи що їх? Та і яких це ви, паничу, там побачили поганих? чого се така недогода?

— Яких?! А хоч би оте шмагнувате чупираadlo!

— Це-б то Антоніна Павловна? Та се-ж моя найщиріша приятелька ще з гімназії...

— А бери її лиха година! Сидить як ідол, з очей гіскри, у бровах сам чорт ховається і ні пари з вуст! І ти отут жарься перед нею, мов лин на сковороді од ваших—він насмішкувато уклонився,—милих розривок!

Та й що воно таке? Стара діва, „образцовий чиновник“—фе!

— Костю,—цить!—затулила йому рота Марія Дмитровна.—Поганий хлопча! ви не знаєте її ані тієї кривди, яку осе провадите. Антоніна Павловна зовсім не те, що змалювали люде тай приліпили до неї, мов ярлик. Не сухий чиновник, не стара панна, не чупираadlo—се чула-чула душа, чуліща може од усіх нас, зібраних до купи. Що з того, що вона не розливається у дурних сльозах, як оце я? Або не забиває баки дотелами, як Вонсович?

Або не виколошується у тих модних напрямках думки й праці? Про те,—що має вона, і думи, і хиби й помилки, зле і добре—усе те її власне, ні в кого не позичене. І не вам би, Костю, її ганьбити, бо не хто і порозумівся-б з нею так, як ви, хоча кожен з вас стоїть на зовсім несходному ґрунті.

— Я!!

— Іменно ви! Бо вона така-ж божевільна, як ви... так, так: осей чиновник! Пригадайте оту казку про царівну-жабу,—ось вам і буде як раз підхоже. Та годі! Ходімо краще та викличем у неї те, що ворухиться у цій хвилині.

— Не хочу! Я і од моря втік, бо вона туди приперлася!

— Ну, Костю, пусте!—Марія Дмитровна енергійно узяла його під руку, притисла й бігцем кинулась стежкою до моря, так що він і не опам'ятався.

А вгорі на веранді лагодились до співу. Чистий дівочий сопрано, мов золотою ниткою, прорізає оксамитно-чорну тишу, змовк, а його чисті відгуки ще немов пливли та вібруючи роставали. Баритон, немолодий але гарно виспіваний, провів туж саму фразу, але з певністю, з свідомістю досягнутої душі, якої годі було сподіватись у попередньому голосі. Веселим щебетом задзвенів-покотився другий сопрано; загув високий важкий бас; ще один голос, ніжний, хибкий, але проникливо-чулий меццо, влився в гурт та щось не злагодилося—спів перервався і все покрилось рясним реготом, немов живе срібло живими краплинами розкотилося у повітрі.

А бас з барітоном ладнались уже до чогось другого, а до їх несміливо, мов би питаючись, приставали і сопрано.

Марія Дмитровна з Костем саме добігли до моря.

Там понад самим прибоєм ледве вирізувалася висока ставна постать Антоніни Павловни. Марія Дмитровна кинулась до неї.

— Тосю-голубко! Не нудь себе! Дай простор думкам, росповий душу!

— Душно! Сумно!—одмовила Антоніна Павловна.

— Душно? голубонько,—душно кажеш? Хиба тобі одній? усім душно, усім погано, а ти... у тебе ключі од неба, а ти їх закидаєш у безодню! Дай відраду, дай хоч кляпчикок того неба побачити!

Вона ластилася до Антоніни Павловни, і Кость з дивом прислухавсь сій розмові: очевидячки у просторому серці Марії Дмитровни було невичерпане джерело, де знаходились і слова, і пестощі особливі, окремі для кожного.

Це може й були ті чари, якими вона надила до себе усіх. Ще більш його здивувало, що й голос Марії Дмитровни добірав таких найщиріших тонів, яких він, Кость, ніколи й не чував у неї. І все для його? для „дєр'яного ідола“, як він уперто собі провадив.

Антоніна Павловна з початку мовчала, далі помалу стала неначе одтавати, звертала вже ласки подрузі, потім одразу випростала свій високий стан, закинула руки за голову, потягнулась і раптом заходила понад берегом.

Швидко вернулася вона до Марії Дмитровни і тільки що розкрила рота щоб заспівати,—помітила Костя, що мов пренеповинний кидав собі у воду камінець за камінцем і придивлявся, як на чорній хвилі займаються фосфорічні скалки.

— А це хто?—здрігнулась Антоніна Павловна.

— Ах, то Кость! То божевільний Кость, то нічого... Не вважай на його... співай, співай, Тоню, молю тебе!

— „А—ах!—поплив у повітрі густий гарний контраalto і не перериваючи заспівав:—

„Так жизнь молодая проходит безслідно,
А там уже скоро конец“...

Журба, роками вигодована, холодною змією вилася у тому безнадійному співові.—

...А вкруг, как посмотришь—так пусто, так блідно,—гарячіще, з погордою попливла друга строфа.

...Знать смерть мой лавровый вѣнец!..

Гарячею іронією вибухла четверта й урвалася.

— Ах, слова-ж які ідіотські!

— А ти без слів...—пошепки озвалася Марія Дмитровна, що сиділа на піску, обхопивши коліна і припавши до їх обличчям.

Кость поспіхом кидав каминці, неначе підрядився. А над м'якими буркотіннями дрімотного моря знову плив розкішний контраalto, хвилюючи, розростаючись, та добираючи нових звуків, інших виразів своєї огиди до щоденного нудного життя.

А по стежках згори сипались жорства та глина, терен та дереза аж тріщали під чиїмись ногами.

Але співачка того нічого не помічала, голос її, як

віддавна загачена річка, вирвав тепер греблю і плив уперед, шукаючи волі, шукаючи нового річища.

Вчуло море і журбу Вані з „Жізни за царя“, і арію Ратміра, і пристрастний спів циганки з Троваторе, горді співи царівни Амнеріс чергувалися з перлистим воркотінням якихсь італіянських пісень, коли-ж вона за-співала партію матері Маккавеїв, то так і ввижалося, не-наче з-поза темної скелі, де билися об підніжжя фос-форичні хвилі, от-от вирине її грізна трагічна по-стать.

Жорства перестала сипатись по стежках, гілля не тріщало, тільки неподалік, поза кущами дерези, що боро-родою над побережжям звисла з глинястої кручі, чулося затамоване дихання та иноді шопотіння.

Кость то швиргав камінці повною жменею, то ру-ка його наче кам'яніла. А Марія Дмитровна й голови не зводила.

З боку сусідньої дачі учулося тупотіння, з дру-гого боку хтось плигав уже зовсім необережно, через кущі, через каміння. Дереза похитнулася, засичала, учу-лося кілька докорів пошепки, хтось чхнув, хтось аїкнув.

Марія Дмитровна підвела голову і махнула рукою.

— Байдуже! Не клопочіться! Тепер, хто хоч, іди тай слухай!

Увільнені слухачі сміливо, хоч і обережно, ви-ступили з-під незручного закриття і розложистим пів-кругом оточили співачку, що ходила по мокрому піску кілька ступнів назад, вперед, то схилялась по-над саму воду і не чула, що і черевики, і целена її сукні були цілком мокрі.

— Тосю,—не втомилась?—пестливо обізвалася Марія Дмитровна.

— Втомилася? Хай! Не переривай, Маню, кажи, кра-ще, що тобі ще співати?

— Кахи-кахи! Як би щось з народнього, несміливо оз-
вався барітон.

— А, і ви всі тут?—обернулася Антоніна Павловна.

— Ну, хай буде і з народнього!

— Ні, краще з Шевченка-Лисенка! Краще з Кобзаря!—
залебеділи дівчата.

— Ну, добре: буде вам і Лисенко!

Дівчата аж стиснули одна одну з радощів.

І знов поринули згуки, понесли на крилах над мо-
рем українську душу, а вічне море притакувало їй ти-
хими оплесками.

„І багата я і вродлива я!—плакалася дівчина, „По-
любилося, одружилося“, сумує безталанна московка,
„На городі коло броду“, журиться нещаслива коханка,
„Ой люлі, люлі, моя дитино“, співає-ридає свій запо-
віт-мати-покритка.

— Драми! Знов драми!—простогнав Кость, штурхнув-
ши обіруч у воду здоровою камінюкою.

Але не її плюскіт, а болісний стогін вхопило вра-
зливе вухо співачки і, пестливо шануючи слабі нерви,
перейшла вона на другі теми: „Над дніпровую сагою“—
малюється епічна картинка. З участю сопрано та барі-
тона. „За сонцем хмаренька пливе“—склався квартет.
І не чули співаки, як нічка пливе—упливає, як зорі на
небі перемістилися.

— Антоніно Павловно!

— Чого, Костю?

— Чи не знаєте „Ішов козак дорогою“?. Та не по
штучному, а таки так, як у вас у Кургані співають?

— Ато-ж!

— А „Яром, яром пшениченька ланом“—теж по про-
стому розкладене на три голоси?

— І тієї знаю.

— Ну, давайте!.

— Костю! Бога ради! Вам бо ще зарано співати!—
благала Марія Дмитрівна.

— Дарма!—одмахнувся Кость.

І вони—контральто Антоніні Павловни і слабенький, але в саму душу проникаючий Костів тенор сплелися у чудному, може й навпаки усяким музичним законам, дуєті, де партію козака вела контральто, а дівчини тенор, і ще у чуднішому тріо, де головну партію вело контральто, а тенор подавав тільки ясні ніжні підголоски на тлі рівної басової партії.

— Не вже-ж се народне?—Кинулись до їх слухачі.

— Щиро народне!

— Ну, та добре: ми знаємо, що се народня мелодія, але-ж аранжировка чия?

— Та народня-ж! Просто собі мужича!—гарячився Кость.

Марія Дмитрівна встала і якось несміливо попрохала:

— Тосю, а ну нашої, знаєш?

— „Глибокий колодязю, золотії ключі?“ Ні, Маню, не проси! Чую я велику силу сьогодні і проспівала б її зовсім як треба, та тільки ось кого мені шкода!—вказала вона на Костя. Той задирливо знизав плечима.

— Мене в роцот не берить!

— Еге, паничику! А хто казав—„хижі драми“?—се забули?

Вона сердечно кинула сей докір, ласкаво схилившись до його. Кость спалахнув.

— Ваша правда!—озвався він тихо.

А на небі вже побіліло, вже й ластівка чиркнула раз-другий, стриж верескнув, вилітаючи з глиняної норки.

— Так се вже видко й по співах! Не буде більш!—чулося позаду, і помалу слухачі, що були челяддю з сусідських дач, почали розходитись.

Антоніна Павловна дивилася їм у слід мовчки.

Яковенко зблизився до неї зрушений.

— Антоніно Павловно! Я не стану вам говорити компліментів, бо скільки-б я їх ні набгав, усі будуть непридатні, але скажіть ви мені: хто навчив вас отаке робити з кожного мотива? Хто вас творити навчив?

— Се, панове,—звернувся він до всіх:—скільки не чував я співців славетних, та й ви, здається, не гаялися під часи опери? Скільки, кажу, не звикли ми до невмірущих образів, утворених в музиці,—а тут я чую щось нового, нові, цілком свіжі відтінки, нову оригінальну душу в кожному слові! А про народні я й не кажу: так проспіваних я ще й не чував! До нас доходило, що ви колись готувались на сцену, але щоб се був такий великий талан і щоб його закопати у землю, се-ж гріх смертний!

— Пане Яковенко!—гостро перебила його Антоніна Павловна,—хто б то казав, як не ви!

— Ага, „лицарь хліба насущного“ —попавсь!—зауважив Федоряка.

— Ви кажете, я ніби творю, чуєте в моєму співові нове, „созданіє“—та се-ж є лиш... „Тѣнь несозданныхъ созданий!“—Чи варто ж...

— Хі-хі-хі... „Тѣнь несозданныхъ созданий!“—задріботіла Соня, якій вже обридло мовчучи. Але їй зараз-же заціпило, коли Антоніна Павловна просто обернулася до неї.

— Так, моя панночко! „Тѣнь несозданныхъ созданий!“ . І ви думаете—легенька річ ота „тѣнь“? Як туман, що розвіється од проміння сонця, як тінь, що зникає, коли смеркне... Думаєте що се вигадка, примара? Лехковажно помиляєтеся! Тяжка річ мати за плечима оті „тѣни несозданныхъ созданий!“—ух, тяжка!

— Ух!—обізвався Кость.

— Ну-у!—жартібно простогнала Марія Дмитрівна, силкуючись спинити подругу.

— Говоріть, говоріть, говоріть!—благали разом Кость і білявий студент.

— Що-ж я вам скажу? З чого почну? Ви чули голос мій... моя манера вас здивувала... Це ви чули не голос, тільки половину його: друга розбита на скалочки, на друзки.

Ви, молоді! Не розмінійте сили своєї душі! Не давіть її, яка б не була вона, во ім'я хоч би й найсвятіших річей, бо й сама святощ оскверниться жертвою самовбивства і дасть вам замість вінця тільки гризоти своєї совісті—чуєте? своєї власної, сидячої там на самому споді совісті,—не моралі, не суду людського.

Ми маємо обов'язки перед своїм краєм, перед громадою, перед законом і мораллю і сповняючи ті обов'язки тішимося чесностю, а забуваємо один найцінніший обов'язок перед своєю вдачею. „Кая убо польза человеку, аще мир весь приобрящет, душу же свою отщедит? Или что даст человек измену за душу свою?“

Се я читаю так: що тобі за користь узнати премудрість всього світу, коли ти душі своєї не зрозумів? І що доброго, коли, шліхуючи її на мапір діамантової чесноти, здереш з неї власні її оригінальні краси? А що, як вона не алмаз-саморідок, а перла, яку шліхуванням тільки збавиш? А що, як вона ще м'якша од перлини, що шліхуючи розітрег її як пісок? Що даси собі в заміन збавленої оригінальності? Чим закладеш порожнечу окраденої душі? Пошаною від громади? Подякою ущапливлених? Свідомостю сповненого обов'язку? Чи може жалощами тих, хто був свідками твоєї саможертви? Ні, і стократи—ні! Усім тим добром ми тільки дуримо себе, щоб задавити отого шашіля, що безперестанку точить нас. Чому так мало бачимо щасливих людей? Я бачу

кар'єристів на вершку гори—шо-ж, щасливі вони?—ні, бо вже тремтять, як би не втеряти його, або щоб інші, молодші, не зіпхнули їх.

Я бачу багатирів, яким усе мало, або все уже згубило всякий смак. Бачу так звані „щасливі подружжя“, де тільки сціпивши зуби люди уявляють щасливих, „бо було б невдячністю вимагати од людського життя чогось більшого“.

Бачу я й тих „владичиць над серцями“, оточених розкіш'ю, пестошами,—хіба й вони не здавлюють свого серця „ради розкоші турецької, ради лакомства нещасного?“

А інтелігентні працівники—де їхнє блаженство, де їхній спокій?

Оттаке блаженство, в якому живуть діти, або якого зазнає зморене тіло, коли одпочиває та набирається сили?

З чого се?

А з того, мислю я, що ми живемо не всею душею, а тільки половинкою, частинкою.

Ми шануємо тіло, ми дня не покинемо його без догляду, а що-хвилинки кривдимо душу, бгаючи її під ноги розуму, під його рахунки.

Не диво, що скривджена душа стогне собі нишком та, як рабinya, нишком же плете хитрі тенета, а хай тільки розум попустить віжки—тяжко житиметься йому!—

Море мовчало зовсім, приспане тихою ласкою ночі; мовчали дерева у сонному повітрі, мовчали і люди, перейняті гарячою промовою. Кость витягсь мов струнина, білявий студент крутив якусь гіллячку, обліччя Юлі та Соні були переповнені подивом, мало не перестрахом. Чоловіки морщились, сунулись. Вліда пані, що співала меццо—тепер насторожилась, як та шкапа водовозна, що колись була військовим конем, насторочується на голос військової труби.

Марія Дмитрівна сиділа вхопившись руками за голову і розхитувалася, як жидівка в жалобі.

— Даруйте, Антоніно Павловно!—виступив мовчазний досі учитель Голосов.

— Пощо така трагедія? І од кого? Од вас, кого усі звикли уважати за найздоровшу, повну сили та рівноваги людину! Пригадайте собі колег з вашої гарної громадки, в якій ви змолоду зростали—чи багато зосталось цілих та вірних своїй присязі? Ви, та Марія Дмитрівна, та ще двох-трьох тай годі! Хто витримав, не звихнувся, не зломився? Згадайте лиш Олександрову, Крамаренкову... Вітальський хіба? Або нещасний Вербовий? або Руденко та Сущанський, які тепер у дуки пошилися і забули, що були колись людьми. Я не був між вашими, Антоніно Павловно, бо саме кінчав тільки учительського інститута, але я знав їх, любив, душею линув, але, на горе мое, коли прилинув, застав самий розрух: тих позасаджувано, тих позасилано на Сибір, тих так розвіяно. А хто й вернувся цілим? А хто з тих, що zostалися, обмежив собі поле і працює на йому?

— А чим же Александрова провинила? Хіба тим, що сама оддалася в руки жандармам, не випрохала собі милости?

— Що-ж і доброго? зломила себе, зломила цілу справу...

— Так кинулася-ж уся з усею душею, не половинкою,—розумієте ви мене!—гарячилась Антоніна Павловна.

— Не розумію! Не хочу розуміти! Добре, що ще вмерла в неволі! Щоб то було з неї, як би вернулася,—самий мотлох!

— Ну, а Вітальський?

— А Вітальський тепер благополучний росіянин тай годі!

А Крамаренкова?—

— Ой, не чіпайте мені Крамаренкову, не чіпайте!—
Втрутилася Марія Дмитрівна:—вона така нещасна
жінка, така чудова мати...

— Жінка! Мати!—погордливо перехопила Антоніна
Павловна.

— А де-ж з неї людина? Де її хист увесь?

— От бачите—підхопив Голосов:—як небагато з ва-
ших зосталося: з жіноти тільки вас двох, останні або-ж
зледащили у достатках, або розпливлися у родинному
теплі, або, скалічені нуждою, перевелись на недолюдків.

Ви-ж осталися вірною й твердою, як вояк під пра-
пором, не покинули завдачі щирого народника, не по-
топтали української душі.

— Не закопали талану у землю,—ввернув Вонсович.

— А головне: не згорнули руки і у всяку годину пра-
цюєте—(не витерпів і Яковенко): і скільки тієї дітвори
впливло в ваші руки темної, а впливло освіченою.

— Багато тієї освіти і надовго вона!—з гіркою іронією
обізвавалась Антоніна Павловна.

— А все-ж, а все-ж і не вам би, шановна Антоніно
Павловно, нарікати та наводити „уныніе на фронтъ“,
як москалі кажуть.

Молодь вп'яла очі у Голосова і не помічала, що
уже на світ заблагословилося, і на краї неба заграла
срібна світова зірка.

— Панове! Присоглашаю усіх вас звеличати нашу
шановну товаришку, славного педагога, а найбільш—лю-
дину, чесно додержавшу святий обов'язок і настільки
не зборену життям, що і нас, і вас молодих здатна за-
палювати своїм чудовим співом, своїми палкими річами.
Віват Антоніна Павловна! укупі з її вірною товариш-
кою Марією Дмитрівною!

— Віват! Віват! Браво—закричала і заплескала кум-
панія, що вже була й втомилася слухати.

Студенти аж не тямилися, панночки, раді що вже можна рухатися,—метушилися, сміялися і плескали. Марія Дмитровна саяла радістю. З образливим рухом, неначе хтіла затулити вуха, слухала Антоніна Павловна сей несподіваний кінець промови, нетерпляче дожидаючи, поки ущухне овація.

— Ох—не порозуміємось ми з вами, чую, що не порозуміємось! Що вам з того, що я довго й непогано вчителюю? Що вам з того, що я, мовляв, уціліла, тоді як другі, що оддалися чужим цілою душею, загинули? Знали мене раніш? Слухали мене, як отсієї ночі слухали? Пережили те, що сьогодні, знаю, що пережили? Ні моя праця, ані довге життя не збудило в вас тих струн, які збудила сьогоднішня п'єса та мій спів. А через що? Через те саме, що і молодий автор, і я, співаючи дали людям (нехай і на короткий час!) цілу свою душу, не половинку—чуєте? У сієї души зросли на той час крила і вознесли її і других під небо. Хіба то зробила учителька? Чи то зробив земський доктор, автор п'єси? Чи „свiate діло обов'язку“ зробило се?

— І чого вона не задоволена ще?—шепонує Федоряка.

Гострий слух зловив те шепотіння.

— А того я не задоволена, люди мої, що все те, чим я сьогодні наділила вас, всетаки є—„Тѣнь несозданных созданий“. І ніхто винен як я, що вони стали лиш „Тѣнью“ і „несозданных созданий“. Я сама зарізала свою душу на жертву святому ділові. Що я зробила собі? Що зробила людям? Одняла у себе блаженство творити, одняла відраду у людей і жертвою осквернила святош, в яку вже тепер не вірю, а так собі дослужую з привички.

Ви, молоді, це звертаюся до вас! Перше ніж виступити на шлях життя, перше ніж назброїтися усяким знаттям, нахиліться до самого дна души, витягніть те маленьке залякане і затоптане я, придивіться до його

оригінальних сил тай розвивайте тільки їх. Не бійтеся, що там будуть і хиби, будуть і зла: бійтеся тільки чужу душу, яка попадеться на дорозі, безневинно топтати,

Не ставте собі метою ні матеріяльні достатки, ні людську пошану. Не сілкуйтеся зробити себе кращими по чужому рецептові. Не ідіть битими шляхами, перетоптуйте краще свої стежки хоча й би через каміння, колючки, болота.

Трудно буде, тяжко—хай! Але й покрепшить вас праця. А загинете—краще загинути на своєму власному шляху, зломитись як Олександрова, зникнути під тягарем любої праці як Крамаренчиха,—ніж перенести через усе життя оберемок непочатих сил і під старість почувати холод і жах обступивших тебе „Тъней несозданныхъ созданий“. Голос її задзвенів і увірвався, як ляснувши струна.

Ніхто не ворухнувся.

У ранішньому морі колихалася—купалася світова зоря, на сході жевріла рожева смуга. „Сонце!“ скрикнула панночка Юля.

Просто з моря бризнули угору тонкі голки соняшного проміння, гарячим приском розсипались вони по тихій поверхні сонного моря. Море одразу неначе зажмурилося, усміхнулося ще не прочувшись, як пещена дитина під материною ласкою. Вітерець подихнув на беріг, якого чудова панорама з рожевими дачами, золотими горами та чорно-зеленими купами дерев лукою оббігала півкруглий зелений залив.

Задивилася кумпанія...

— А вже й додому час, зауважив Яковенко.

— Та ще й який! підхопив Вансович.

— І коли се та ніч збігла?—дивувалися інші.

Проти їх над самою водою, що пожаром зайнялася, стояла нерушно чорна постать Антоніни Павловни,

Дніпрова Чайка. Твори. Книга II.

а бліда пані чогось тихо але нерозважно плакала, не вважаючи на всі ласки Марії Дмитрівни.

От тобі і „Тѣнь“—посмішкувато почав Вансович.

— Тіні щезають од сонця, туман розвіває свіжим вітром,—додав Яковенко.

От і та „тѣнь“, що я „навела“ на вас... обернулась до них Антоніна Павловна.

— Неправда! не зникла!.. з запалом скрикнули Кость і білявий студент.

По сусідніх дачах почала вештатись челядь. За горою свиснув далекий трамвай.

Пора була розходитись. Городяне прощались, поспішаючи до поїзду, дачні розходились спати.

Марія Дмитрівна силувала і Антоніну Павловну укласти, але та рішуче відмовилась і пішла вгору, де манячили вже постаті Яковенка, Вансовича та Голосова.

Їй хотілося бути сам—на сам, і вона знарошне за-тамовувала ходи, коли ось з-за розгіллястого чумака виринули студент і Кость.

— Антоніна Павловна, ми вас трохи проводимо, можна?

Антоніна Павловна спинилася, трошки задумалась:— можна?

Хлопці теж зпинилися знарошне, щоб не потрапити в один вагон з тими трьома.

Але розмова щось не йшла: хлопцям тислося надто багато питань, а Антоніні Павловні хтілося загнущати себе для байдужого буденного життя, а до того ще й поїзд туркотів та свистав. Не доїхавши станції, де хлопці мали злазити, Антоніна Павловна звернулась до їх:

— Що-ж, молодики? І для вас се минуло—пролинуло,—і „Тѣнь нессозданныхъ созданий“ розвіялась як тінь—як он тим добродіям (вона вказала на Яковенка, Ван-

сович і Федорюка, що реготалися та лабузнилися до якоїсь огрядної красуні).

— Зроду! До віку! — в один голос озвалися обидва.

Антоніна Павловна усміхнулася напівзадоволено, напівжурливо і махнула рукою. Поїзд спинився. Хлопці вискочили та щиро прощалися з Антоніною Павловною.

— Бувайте здорові! Щастя Боже! Спасибі вам... Спасибі, гискро божя...

— Вірьте, не забудемо!..

Ще щось кричали хлопці, але поїзд верескнув, дрігнувся і посунув гудючи по коліях і шарахаючи на счалених їх кінцях.

Антоніна Павловна кланялась їм і вони махали шапками і все ще щось викрикували, якісь подяки та обіцянки... Щирі були ті обіцянки і легко було їх давати, бо обидва були молоді...

Чи сквиталася?

У панському дворі було неблагополучно! маленький 5 років паничик—Вітюньо обліг на смертеній постелі. Увесь дім був обважнений смутком, наймички ходили навшпинячки, балакали пошепки, навіть дохторя, який приїздив по двічі на день, коляска не довозила до ганку, а випускала на містку і він ішов через квітник пішки. Пані Леговська, молода ще удова по славному інженерові, звелася на воскову свічку. Вітя був її єдинсю дитиною, єдиним звязком, що лучив її з коханим незабутнім небіжчиком. А що звязок той був дуже тонкий та вутлий, тому причина була те, що знайшлося дитя саме після переляку, коли інженера, який пішов оглядати роботи на питлі, що він його будував, вбито каменем, як завалилася одна стіна. Пані тоді мало не вмерла, а сьомачок—Вітя, що лежав зо два місяці мовчки у теплих подушках, хоч і озвався саме у той день, коли йому впадало вродитись, але то був не дитячий крик, а швидче мишача пискнява. Але матері було й того за-досить, особливо, коли з малого зморхлого личка стали усе ясніще виглядати сині-пресині очі, зовсім як у небіжчика Леговського.

Усю силу, усю любов, усю душу свою без рахунку клала молода мати на це мизерне сотворіння. Наймичкам було і дивно і смішно навіть, коли пані, щаслива, що дитина приходить до зросту, вимагала,

щоб і другі бачили в їй ту красу, яку бачили її очі.

— Чисте тобі мавпення! одміна якась! У нас ще Бога молили-б, аби швидче вмерло, бо то справжня каліка росте,—шепотіли наймички. Але пані думала инакше.

Довго дитя не говорило, ще довше не ходило, дохторі звеліли його везти запряницю, на солоні та на теплі води. Не вагалася пані: доручила управляющому весь маєток і поїхала з дорогою дитиною по всіх світах. Де вже її не бувало, чого вже дитині не дороблено, але все те на ніщо придалося і слабенька дитина росла собі мизерна та біла, як ті картопляні пагінці, що поростуть на провесні у льоху. Нарешті стала й ходити своїми гнучкими кривими ніжками, але тим часом на спинці їй вирізався горбок.

Що далі горб ставав вищий, ручки й ніжки усе тоньші, а гарна голівка з синіми очима набиралася такого розуму, що й 10—річньому його-б не зносити.

На маленьке диво збігалися усі дивитись, тільки дивилися з жахом або й з огидою і всі казали, що воно не живець на світі, що з таких дітей нічого не виходе. Одна мати не бачила цього і їй каліка-горбач був кращий над усіх краснів на світі; й вона не жалувала нічого, аби його виростити. П'ять років уже вона возилася, аж поки один богобоящий дохторь прираяв їй не втрачатися і не мордувати дитини, а їхати в свою країну, де хоч спокійніше буде і їй і слабому. Ледві прийшла звістка,—у дворі усе заворушилося: окривджені управляючим сподівалися дідишки, як божої роси, його підручні потерпали за ті крадіжки, які попускав він їм і за які щоб бува не довідалась пані, а сам управляючий поспіхом переписував конторські книги на-біло, та, знаючи добре, чия кішка сало ззіла, заздальгідь зібрався тікати. На маєткові було більш довгу, як галуззя у

саду, а в другій губернії тим часом виріс другий маєток, тільки не на ймення Леговської, а пана Ястшембского.

Остання телеграма, одбита у дорозі, долинула до двору і у всіх мов струни натягла.

Приїхала пані. Уся двірня радо вітала її, бо ще чимало було й тих, що зазнали її дівчинкою, ще більш прийшло з села, бо, хоча й гримав на їх управляючий, вони почували, що ввірвалася тепер йому вудка і не боялися.

Пані ласкаво віталася з усіма, але невідступно держалася коло няньки—чужинки, що несла Вітю.

І треба тільки було йому стиха заквилити, вона покинула усіх і поспішила до його.

— Господи! навіки каліка! — жаліли баби.

— А яке личком гарненьке! А яке вбрання на йому дороге! — милувалися дівчата.

— Ні, мабуть шкода, хлопці, добитись якого пуття! — метикували поміж собою чоловіки, разходячись з двору: — ця пані по-за своїм горбачем нічого не бачить.

Проїшло кілька день. Малому, якого не мордували ніякими ліками, трохи покращало і він охоче гуляв по саду, і, здавалось, немов весняне повітря додавало йому здоров'я, а матері спокою. Нишком та скоком-боком таки доступилися де-хто з людей та закинули панії про всякі економічні справи. І, як не було захоплене її серце Вітею, всеж вона здригнулася, заболіло серце за понівеченою материзною, яку хапкі чужі руки та вовче сумління довели до занепаду.

Мусила удова сама до всього узятись: порозшувала, перечитала рахункові та хліборобські книжки та записки, згадала, як батько її привчав заздалегідь до влади на своєму ґрунті, загадала подати з контори усі книги та папери і заходилася вивіряти. День при дні працювала вона, додаючи до чистеньких білень-

ких книг управляючого ті звістки, які потай їй доносили люди, і що-далі—глибше поринала у безодню шахрайства та безсумнісності, яке велося тут без неї.

Окривджені люди попідіймали голови.

Управляючий шукав будь-якої притичини, аби вивести дітячку з її рівноваги, призвести до сварки чи що, аби не дати їй звести справжнього рахунку, то щоб вона, а не він почувала себе ні в сих, ні в тих.

А тим часом Вітюньо, покинений майже цілком на руки чужинки-няньки, як здоровенький, гуляв цілий день та радів і ясному сонечку, і квітам, і всій принадній українській весні. Чи то нянька не вміла його охоронити, чи слабовите тіло не знесло всієї тієї п'яної роскоші, чи може саме надійшов строк і скінчився одміряний йому долею вік, — став занепадати Вітя, хиріти, а далі й зовсім обліг. Серце краялось матері, а все треба було зводити рахунки, бо управляючий лукаво-смиренно просив розказів по господарству і майже нічого не робив, здаючись на неї.

До маленького ліжечка з серпанковим наметом присунула вона маленьке бюрко і, серцем пильнуючи кожен оддых, кожен рух слабого, рахувала і рахувала, думаючи, що заплющені очка сплять. А вони не спали й крізь повіки здається бачили свою маму, а бліденьки вуста, що звикли здержувати усякий стогін, — тепер теж не виявляли образи й скарги, що ось мама його забула... не любить... противними книжками та щотами грається, а його забуває...

Однієї ночі дуже погіршало малому. Світом пані послала по управляючого, а як він не схотів іти, сама побігла й приспішала його, щоб швидче поїхав та безпремінно привіз дохтора, де-б він не був.

— То могли-б послати кучеря або прикащика — чого ж мене турбувати, — я-ж теж не машина.

— Мені дитина помірає — розумієте?—крикнула пані.

— А мені що? Руки під неї підкласти? Я-ж не Бог і не докторь...

Роспачлива, зденерована мати, не помічаючи, що управляючий користується хвилиною, аби призвести до сварки, забула про все на світі і, як усяка мати слабої дитини, наговорила йому де-чого багато й зайвого.

— А! як так, то слічно дзенкуємо! а я вам більш не слуга! Мій гонор того не допускає! — Він круто повернувся і вийшов, радий, що розвязка сама, наближається.

Через кілька годин у доктора він довідався, що Віті залишилося жити 2—3 дні й хутко став убіратись в дорогу.

— Не пускайте його, пані! Ось послухайте, не пускайте, поки не здасть усього! — раили вірні люди.

Але не до того було: мале бюрко було одсунене, раз Вітя забажав, щоб мама була уся його, дрібні клаптики усяких записочок та розписочок розлетілися й їх нищечком підбрала з сміття підслана управляючим наймичка.

Бідне дитя мучилося, муками напувало матір, ще гіршими через те, що так слізно благало вирятувати його, так охоче хапалося за всякі ліки, які тільки не вигадував докторь. Але все було даремне: і пекучі бажання матері, і ліки, й щоденні молебні та щира милостина: Вітя по трьох днях умер.

Пропала ж справа! — балакав старий прикащик, що сподівався таки довести пані до повної свідомости та устежити утікаючого шахрая.

Гарної днини у дворі замаяла уся церковна процесія, діти з усього кутка, пристроєні у святковому вбранню, несли маленьку іррезетову труночку, засипану

конваліями, у сад, де під сумним ялівцем була викопана могилка.

І сховали малого дідича, одправили по йому гарний обід, а тим часом управляючий, невпримітку всім, виїхав, а в конторі лишив тільки ключі та записку, куди потрачені останні гроші, що були в касі, а до правди він їх забрав із собою.

Довели про це пані, але вона, як сиділа, мов кам'яна біля порожнього ліжечка, так і з місця не ворухнулася.

Що було робити? з чого почати?

І день минув, і два, а пані ні пари з вуст, тільки, мов підстреляна чайка, кидалася з покою в покій...

А люде чекали розказу, збиралися на роботу і робили як-небудь, бо не знали, до чого воно йдеться і чи видадуть же їм їхні заробляні гроші. Нарешті старий прикащик, що узяв на який час до своїх рук господарство, нагримав на наймичок, щоб чогось надумались або прираiali, як розважити пані, довести до пам'яті. Загалом усі запрохали бабу Веклу, всесвітню бабу-бранку: вже як та не одробить, то вже хто його зна, що їй допоможе.

І мудра баба з'явилася у дворі, хочай пані настрою звеліла нікого не допускати й не подавати звістки нікому з сусідів.

Певна в собі, велична стара жінка вступила в покої, знайшла пані і, не гляючи на її змагання, як малу дитину пригорнула до себе, перехрестила й почала розважати. Вона не втішала її, ні, не згадувала Віті, не жалобила, а тільки гостро та владно почала вирікати, що людина, маючи під собою таку силу людей, таке велике господарство, не має права кидати все та замикатись з своїм горем саме тоді, коли чекають на неї усі робочі, скривджені, ошукані, коли саме час дослідити та покарати кривдників.

Потроху-помалу пані доходила до притомності: зразу тільки слухала, дивилась, далі почала розпитувати, а там невпримітку й сама заговорила. Днів два ворожила коло неї знаюча баба, а двораки тільки моргали одне на одного: мовляв—ця вже знає своє діло. І ось однієї ночі, коли прокинулась пані од сна, де їй приснився Вітя, вона враз заголосила, заплакала слізьми та так же гірко та вразливо, що й баба й наймички позбігалися й до світанку пацькалися коло неї: де вже тії слізки бралися, як з ними не вилилася сама її душа!

Але баба знала, що то на добре. І дарма, що бідна жінка вигукувала, що їй ніщо вже не мило, нічого не потрібно, що нехай би Ястшембський вкрав і весь маєток, він її не обікраде більш, ніж її обікрала доля, узявши Вітю,—баба усе вислухувала, давала їй виговоритись до знесилля.

Наймички-ж, що підслухували під дверима, розносили сумні звістки по дворі, що ніби пані ума тронулася, бо, звісно, де-ж таки: і дитина вмерла (то, вже божя воля) і обікрадено та ще й як: на цілі тисячі.

Ну, а все, як там не було, а потроху-помалу узялася пані до справ, запросила до себе де-кого з сусід, аби довести до діла рахунки, подала на суд, аби вернути з Ястшембського хоч частку суми, яку вже присвятила на больницю та на школу в пам'ять Віті.

Згодом де-що пішло й доладу, але пані усе ходила в жалобі й з лиця їй ніколи не спливав смуток, неначе вона сама боялася, щоб его не змити хоч усмішкою.

Тільки бабі Веклі вона ще здалеку усміхалася поглядом, бо—„та мене знов людиною зробила“. Жалувала пані, що нічого не хотіла од неї взяти баба в нагороду: така вже в неї вдача була: як не схоче, то хоч убий її. І пані почувала себе незаплатною довжницею. А тим часом, гуляючи по лісі, зближалася вона до села,

де досі не дуже-то вчашала, та мов ненароком довідувалася, як кому живеться і думкою невинно працювала над життям своїм, панським та їхнім,—людським.

Одного гарного ранку, тихо йдучи стежкою, зближилася вона до крайньої хати і вчула: хтось тужить, та так же-ж голосить, що й не дай Боже! Вона впізнала Гапину хату, Учора, ідучи поуз неї, бачила вона похорон, а потім і обід, де моторна молодиця поралася жваво, майже весело, поштуючи гостей і ні краплі сліз, або слабодухости,—ще вона тоді здивувалася, аж завидки її взяли на цю кремезну, міцну духом молодицю.

А тепер—он бач! Ні, видко, не витримало материне серце!

Не шматок-же м'яса дитина—душі шматок!

І Леговська лехкою ходою добралася до плоту, перелізла його, обережно перейшла по картоплищу й наближалася вже до хати, коли розібрала, що лемент іде не звідти. Обійшла хату кругом і коло повітки побачила таку картину: під повіткою лежала здута, мов гора, руда корова, на неї кумелем падала, вилася, в землю билася розчипчена, розхрістана Гапа; дві-три сусіди й собі вигукували, божкали, спліскували у долоні. Семерко дітей усякої масти, але однаково обдертих і без шапок, хлипали та заводили на всі голоси, навіть малий пузан-хлопчик верещав Бог зна од чого, чи з переляку, чи за кумпанію.

— Ой, корівонько моя, Веселочко! До яких же ти мене веселощів довела, до якого ти мене нещастя призвела! Та я ж на те й не сподівалася, то я того й не боялася, я ще вчора навітшалася на тебе, як ти вибриком додому йшла, Веселочко моя! Ой чиї-ж паскудні очі тебе наврочили? Чия-ж це пекельна душа позаздрила на мій скарб єдиний? Що ж ти, моя корівонько, наробила? Нащо моїх діток посиротила?

Та що мені тепер у світі божому робити? чим мені ту дрібну дітвору закропити? Ой-ой-ой! Божечку мій! та за які-ж гріхи ти мене так тяжко караш?

Та скарай мене, Боже, мене грішну, паскудну, а не цю бідну дітвору неповинну! Ой, дітоньки мої!—

Діти, вчувши це, заревли ще дужче.
Молодиці аж плечима знизували!

— Ото тяжко голосить!

— Тай прикладно тужить, сердешна!

— Дивно, не затужив: вона ж їх на світі держала!

— Бач, за дитиною так не голосила...

— Оце ще! То-ж зайве пискля, а то корова! дивно-но!

— Та розважте її! смикнула їх пані Леговська.

— Ходім, Гапо, до хати! неспіливо торкнула її молодича.

Ой, не піду, Хівре, не піду! Ой щож-би я там була робила? Ой, дітоньки мої, нещасливі мої... І знов билася у землю. Далі схопилася, мов несамовита й кинулася штовхати корову по-під боки.

— Гей, гей, Манько! Гей, Веселко! Не дури мене, не памороч, я-ж тобі й зіплячка нарвала, я-ж тобі й помий-ок добрих, ситеньких наляляла,—уставай, покрепись!

— Лежиш, ледащо! Ой що ж це ти робиш?!

Вона ухопила корову за роги й пильно вдивлялася в мутні очі, де вже лазили мухи.

— Ой ні, матіночко моя! Ой ні, голубонько! Не дуриш ти мене й не жартуєш! Опряглася ти й одубіла! Лучче-б я на твоє місце лягла, а ти на моє встала! Ти-б мою дітвору догодувала! Ти-б мого добра доглядала—верзла вже щось неприємно Гапа. Леговський і жаль було і прикро, щоб оттак за худобиною вбиватися, а ще прикріще, що вчора за дитиною Гапа ни слезини не впустила тай сьогодні й словечком не згадала. Вона зблизилася й взяла її за плече.

— Та годі тобі, Гапо! І гріх і сміх з тобою! Де-б ото лад у дворі дати, а вона! Бо—зна що верзеш: ну, де-б то корова добра твого доглядала та тебе заміняла? Корова діло наживне, аби сама здорова була та дітки.

— Ой ні, панієчко моя! Ой ні. Як же мені не вбиватись, коли, як вона у двір мій вступила, то неначе на світ мене одродила: є чим душу закропити, є чим дітвору заспокоїти, свято вшанувати, що й на ярмарок понести: чи то масла горня, чи сиру грудку,—все-ж на сіль, на гас, на крамненьке вистачало. А тепер де я в світі божому того візьму з моїм Хведором недолугим?

— Стидайся! Така кремезна молодиця, а так на дух падаєш. Он я тебе бачила, як ти учора Петруньку поминала: зовсім була молодець! А сьогодні—на тобі! сипувалась пані підбадьорити Гапу.

— Ой, панієчко! Тож не що, а корова!

— Ото ж бо й є! Чого-ж так журитися?..

Пані, то дитина,—правила Гапа своє: онде їх у мене семірка тай всі живі, а хто зна, може я їх ще з десятеро налуплю, деж мені в світі божому їх вигодувати, як то Бог не прибере! хай би малими, як ось Петруньку вчора, все-б легше було. А то корова! Я ж на неї заробляла, не ззіла, не спила, од рота шматок одривала, діждалася скарбу свого, спокою, і тепер одразу таке нещастя! Ой, бідна ж моя голівонько, нещаслива! Гапа вирвалася од Леговської і кумелем покотилася на корову.

— Тьху, дурна! розсердилася пані. Ну, то слухай же, коли хоч: зайдем до мене, я тобі на нову корову дам, та тільки не страмись хоч перед дітьми над отим падлом! І вона швидкою ходою подалась з двору. Пані!—не своїм голосом скрикнула Гапа. Молодиці з дивом, близьким до перестрашу, розступилися перед Леговською, а

вона вже перескочила через пліт і бігцем тікала по лісовій стежці.

У вечері баби на вулиці сиділи по-під плотами та на весь язик цокотіли про новину: як Гапину корову на обіді наврочено, (натякали навіть—хто), як вона оприглася, як прикладно тужила Гапа, що пані аж в лісі почула і як задарма,—присяй Богу,—задарма дарує Гапі корову.

— Щастя Гапі! Десь то пані її зна та любить?

— І не кажіть сестрички! Ті пани якісь дурні: ото тобі заробляного по місяцю не платять, а то за дурничку вивале таку суму, що й...

— Еге, добре їй: не жалує грошей, бо не сама-ж заробляла...

— Та що! чуєте, сестриці: як ото Ястшемський вкрав тії гроші та втік, тут біжать сповіщають її як найшвидче, а вона їдним правом: байдуже! знать того не хочу!

— А то, бачте, через те, що саме панича Вітьку сховали. Он бач, це їй боліло, бо їй дорого тая дитина досталася, а за гроші, що людям не плачено, то їй не болять!

— Та вже в цих панів таке серце тверде: он як ховала Вітьку, то хоч би тобі сплакнула, або до народу озвалася: горда—прегорда, зачинилася сама у покоях і не вийшла, як люди дякували за обід.

— І не кажіть! просунулась у купу дівчина, що служила у дворі. Оно, як паничик Вітюньо вмер, то пані так журилася, що не дай Боже ніякому хрещеному: тужить, тужить, та без словечка, без сльозиночки, а далі зомліє, так і бехне додолу! вичуняє, тай знову, тай знову!

— Ні, тітко, не кажіть, і їм тяжко, а тільки вони по нашому не вміють; ні тобі висловитись, а ні тобі ви-

кричатись, стидуються, чи Бог їх святий знає! Ото тільки як баба Векла щось поробила, тоді тільки і сльоза пішла.

— О, то баба знаюча! Не то по мужиках, а й до панів приступна й помішна!

— Ну, от бачите, що дорого досталося, за тим і серце болить, як оце й пані той Вітька, а як нашій Гапі дитину привести все їдно, що крючок горілки випити, та ще так їх часто густо у хаті! Тим же дуже ними й дорожиться!

— Сказано: дороге та миле, дешеве та гниле!

Зовсім посутеніло. У Гапиному дворіщі тихо закрипіли ворота: то Хведір звалив на воза обідрану Веселку та вивозив її, аби де закопати. Собаки вили на свіжу шкуру, розіп'яту на кілках, воли чмихали й шкребли ратицями землю, та й конячина трусилася, скосу поглядала на небачену ще хуру.

Гапа, уклавши дітей, помила миски та ложки й тепер молилась на ніч. До звичайних молитов вона сьогодні приточила ще нову, просту, але ширю: пошли, Боже, здоровля та душі спасення пані Олександрі! Втіш її Господи, як вона мене втішила, та прости мене, Боже, що я за неї просторікувала, дурною—безгамузною! взивала!

Впала ніч на село. Поснули Гапа з своїм недолугим.

Погасло світло у всіх хатах, тільки у панському будинку й досі світилося: то пані, одпустивши прикащика, клішницю та покоївок, сиділа над розгорненим зшитком, де заносила, мов у приходо-росходній книзі, свої заміри: які сповнилися, які ні, які випадки прилучилися. Згадала й ранішню подію той загадалася: як то легко було залічити Гапине горе. чому то неможна свого так? Згадалося й те, яку велику послугу зробила

їй баба Векла, що чи сквитається вона коли з нею? Бо не те, що одродила її, людиною зробила, але й на далі додала їй змогу сквитуватись з тими, кому так здавна й так багато була винна і вона, й її мати, і всі давніші дідиці, що покинули їй у спадщину цей великий довг.

Еге: чи сквиталася вона хоч по часті? Чи сквитається хоча коли за весь свій вік?

Херсон 25 квітня 1899 р.

Ч у д н и й.

(Оповідання).

Гарної осінньої днини узялися молодиці до конопель: плоскінь давно вже була вибрата, а тепер і матки достигли. Пора-пора,—насіння вилузується, горобці хмарами перелітають з одного города в другий, попри корінні на землі чимало сіріє лузги—невберегли хазяйки конопель! Схаменулись молодиці, усі разом кинулись тягати маток. Дарма пробігав увесь вечір і ранок приказчик з двору, загадував до машини: ні одна тобі душа й не двигнулася, хіба самі підлітки, або зайві дівчата, з тих дворів, де по двое-трое їх у матері було.

Сонце пече, з високого синього неба неначе льється, аж миготить у тихому повітрі, оттак як цукор тавучи у воді. По садках повно скрізь пташиного гомону: горобці, щиглята, чижі та коноплянки посідали на вишневому гіллі тай радять неспокійну раду: що то буде далі, коли люде коноплі заберуть зовсім? Ось уже й тепер невільно: постановлено горстки у копи, понакривано зверху кулями та ряднами, та ще й самі люде скрізь вештаються та ганяють бідне птаство.

Нарадяться пташки, знімуться зграєю, перелинуть на инче місце—і там так само.

І ливе день, весь перейнятий спокою, важким духом коноплі, повний пташиного щебету та жіночого співу.

В такий день по м'якій кураві піскуватого шляху весело ступав босими ногами стомляний, спітнілий заку- рений подорожній. Одежа на йому була салдацька, старень- ка, за плечима мішок, та на лопаті висіли чоботи. По всьому видно було, що здалеку простує чоловік, а проте чогось весело виглядало червоне спітніле облич- чя, грали усмішкою на всі боки і смажні вуста й сірі очі, а ноги тупали весело, якось жартовливо, неначе у малого хлопчика. Не раз очі займалися то радістю, то здивовано, скоро з'являлася якась прикмета давнознае- мої країни: он—маленька гребелька, он—зелений поруб на місці колись густого лісу, он вузенька рудка, за нею пішла бокуючи межа панських ґрунтів, просто по- тяглись вузькими смугами людські ниви.—Недалеко! Ось, знає він: перейде тільки оту рудку—зараз шлях поверне круто в-праворуч, видереться на косогір, а там зараз виткнуться чорно-зеленою гребінкою ялини пан- ського двору. Скоро! скоро!

Сонце пече, у роті пересохло, їсти хочеться, ноги болять, але він вже не сяде, не розв'яже торби, бо він дуже радий, що своє село близько і що з-заду далеко осталося те, що він покинув: і двадцять верстов пішки, й залізниця, й город і казарма,—взагалі всі п'ять років салдацької служби. Все бо воно одрізувало його од ці- єї рідної рудої землі, порослої по обніжках жовтими ко- ров'яками, од цього синього-синього лісу, що заліг на обрії й неначе дихає аж звідти прохолодою, од цих показ- них гостроверхих ялин панського „огрудку“, що застуге собою непоказну, сіру, але безміри любу рідну слобідку.

І ще бадьоріше ступають натруджені ноги, а очі не зводяться—пильнують.

І ростуть перед ним гострі ялини; уже до по- ловини їх видно... уже й вершки сірого частоколу під ними... уже й стежка буйного бур'яну по-під частоколом.

Жовтою гадючкою повилася дорога поміж зеленими буряками, закрилася й сховалася за гострим різком паркану, за яким широко розсівсь панський тік, Пишні житяні скирти сяють, мов золото, пшенишні—аж червоніють, гречаний стіжок чорніє, онде,—ячмінь, а он то настобурчилася незграбна горохова скирта.

Скоро! Ось подихнув з „огруду“ вітрець, запахло милим знайомим духом розігрітої живиці і всякого зілля. Ось і коловоріт.

Риплять старі ворота, ясні ялини тихо й ласкаво мають своїми зеленими рукавами, ніжно шепочуть.

Вулиця. Як одтиснулися на глибокій куряві, так і лежать нерухомо сліди копит, глибокі колії, людські ступіні. Панський паркан, за ним панський будинок... о, диви: вже не червоний, а побіляний! і дах на йому не зелений, а сірий—новина!

— О, диви: нова конюшня, нова офіціна! Квітник який великий! Десь багатіє наш пан!

— Оттак бубонить собі подорожній, але цілком без жадної заздрости, радіє й будівлі і панові. Але те все мимо! Осталася вже позаду й панська оселя, і чорний двір, і довга короварня і разом з-за її причінку так і подихнуло на його гострим важким духом коноплі, щебетом пташок та співами жіноти.

На вулицях нікого. По дворах теж нікого, собаки—й ті десь по холодках поховалися.

Ось Семенова хата... ось Терешкова... Панасенкова—(серце заколотилося)—ось Загнибідина... (серце ще дужче тіпається, а ноги наче залізні)... он Павлишина кучерява верба та крислата груша! Ще-ще трошки—і його, Карпове Тарасенкове дворище.

Руки тремтять, ніяк каблучки з воріт не скинуть. Кинув їх—так і перескочив через пліт. Рябенький кущий собачка озвався з під комори; сполохані кури ви-

скопити з-під куща, де порпались у м'якому поросі і з галасом подалися на город. Рябко загавкав сердито, бентежно.

Карпо наблизивсь до хати. Двері підперті кілком — нікого ніби нема; спустив торбу з плечей, скинув кашкета й сів на призьбі, утираючи піт.

Рябко заливався чим-дуж і все то прискакував до Карпа, то одскакував, здивований, що чужинець не боїться його й не тікає.

„На-на, дурний!“ Карпо вийняв сухаря і кинув собаці, але добрий пес наче образився, одскочив ще далі й заголосив ще дужче.

„Хазяйський песик!“ — сказав Карпо і милуючись став оглядати усе своє дворище.

„Еге! Коли-ж це Мотря таку гарну повітчину справила? Молодець баба! Видко й корівчина є; а ось і телятко: ач, ситеньке, нівроку! І Карпове серце зігрілось ще більш, згадуючи свою хазяйновиту молодицю. Ні, він не піде її бентежити, — нехай сама зненацька застане його оттут; то-ж то здивується, люба!

А невгамовний Рябко рішив, мабуть, що так нічого не вдієш з упертим чужинцем, і з галасом подався на город.

Небавом учувся дитячий голосок: „ня-ня! Лябко! Цу-цу! А чого ти, здулів чи що?“

Рябко зрадів, замахав хвостом та, гавкаючи, повернув знов до хати; дівчинка за ним. Ось вона виринула з високих зелених кущів нехворощу і неначе прикипіла на місці: сиві очі широко витріщилися, рученята мов приросли до кущів, які вона розводила, щоб пролізти, і рота не встигла закрити, — так і дивилася на незнайомого.

„Тетяно! Тетянко — це ти? Іди, манько сюди! чи це не Тетяна? вагаючись закликав Карпо і вже підвівся з

призьби. Дівчинка, побачивши тее, алякалася і миттю з галасом кинулася в кущі; скоро вчулося, як по сухій стежці заляпотіли босі ноженята і тремтів на бігу переривчастий плач дівчинки.

— „Чого ти, Насте! Що тобі?—Озвалася Мотря у високих коноплях. Що такого? Оце ще мені рева! „Та мовчи, бо ще Вівдю мені збудиш! Робота з вами!

Дівчина змовкла, тільки хлипаючи кинулася до матері.—„Ма-амко! боюся!“

— Ну, чого бо ти?

„Москаль“...

— Який там у лиха москаль? Чи не Іваненків? Сама питається Мотря, а в самої щось так і шпигнуло в думках.

„Ні! чужий“... І дівчина знов захлипала. Мотря пополютніла: „так, це так! не дурно серце озвалося—це він!“

Мотря озирнулася навкруги, мов чого шукала, халала то за хвартух, то за голову. Горстки повипадали у неї з рук і безсило перехилились до-долу рясними головками. Але Мотря вже набралася духу. „Цить мені зараз! Сядь отутю, гляди дитини, та не зруш з місця, а то—я тобі!“

Хоч і посварилася мамка, але дівчинка одразу набралася сміливості: о, вона знає, що мамка займе отого клятого москаля, щоб не ходив до їхньої хати, не лякав її, малу Настю! З певністю в мамчиній силі, дівчина поважно сіла над малою дитиною, що спала на свитці під калиновим кущем. Мати ж, важко ступаючи, пішла вгору по стежці. З кожним ступінем вона важко вгрузала в пухку землю, бо вже й не бачила, що зби-лася з стежки і простує картоплищем; в голові у неї

все крутилося: „Як же це воно буде? Що теперь станеться?“ Два обличчя по-черзі або й разом крутилися у неї перед очима! Карпове, таке самісіньке, як вона його бачила, провожаючи у некрути, і—Квіцінського, панича з економії. Вони мигтіли, переливалися, навіть усміхнені, але їй було страшно, і чує вона—мов її тягне хтось силоміць, але утекти в неї нема ні сили, ні охоти.

Дійшла Мотря до свого квітнічка, де так і жевріли повняки, й кадила навкруги васильки, спинилася перед кущами нехворощу,—перехрестилася і разом розсунула кущі.

Перед нею, увесь залляний сонцем на призьбі при білій стіні сидів Карпо—не такий, яким виражала, а здоровий, гладкий, з рясним вусом на червоному, засмаглому обличчі. Він її не бачив ще; він спокійно й радісно оглядав своє дворище. Мотря аж дух затаїла,—так їй шкода стало руйнувати той спокій. Але хвилина та й сама надбігла: Карпа немов притяг до себе її пильний погляд, і він раптом повернувся всею по статтю. „Мотруню!“ скрикнув він і кинувся до неї. Мотря й не зрушилася з місця.

„Мотрю! голубко! не пізнала? Ач злякалася!“—вибукував Карпо, притискуючи її до грудей. Мотря ледви—ледви поцілувала його білими холодними вустами, насилу дійшла до притомности, і слъози—звичайна підмога жіноти,—так і поринули з очей. Чулий Карпо ще більш зрадив на таке вітання, обняв молодицю й тихо повів до хати.

Мотря вже перед самим порогом одразу чогось здригнулася і одразу втерла очі „Ні-ні“, сказала; „У хаті душно й мухи! Ходімо краще у садок. Я тобі ви-

несу подушку й полудень—покрепляйся та спочинь. Ач, здоровився як! Пилюки якої на виду!" І моторна молодиця упадливо оглядала чоловіка, всміхалася, балакала. Прийшли у вишник: вона стягла з гилики ряденце, сама кинулась до хати, винесла здорову рябу подушку і скатертину, де вгорнена була паляниця. Простелила, покращала хліб, оглянула, чи добре гостеві сидіти, і забігалась то в хату, то в льох—так і мелькотіла її ставна постать у червоній старенькій спідниці, у грубій, трошки лиш поцяцькованій сорочці.

Скоро на скатертині вже рясно стояли і глечик з кислим молоком, і миска з солоними огірками, грудка сиру, четвертина сала, ще й купка грушок, що на прикінці висипала вона з хвартуха.

— Та сядь! годі вже тобі! чи то-ж я усе оте з'їм?

— Та годуйся-годуйся, на здоров'ячко!

Смашно їсть Карпо; здається ще ніколи так не їв; та весело йому, та любо!

— Чом же ти сама не полуднуєш?

— Та за мене малий клопіт,—ось Івася виглядаю чи не надбіжить—попоїв би.

— А він де?—певне гуси вже пасе?

— Де тобі! вже ягнята!—всміхнулася Мотря: ще ось тут недалечко по-за городами...

— А то що за дівчинка—невже Тетяна?

— Що це ти! їхня Тетянка вже у скарб ходє, по півзлотці заробляє! а то наша Настя!

— Настя? Це вже така Настя виросла? диви-диви! А я, Мотре, неначе цих п'ять год спав, або мертвий був, а ви, бач, без мене тут всі повиростали! і ти, Мотре, ач яка! огрядна стала!

Карпо присунувсь до Мотрі.

Знов настала тяжка хвилинка і знов на визвол нагодились слъови.

— Ой, Карпику, голубчику! Як же ти довго дома не був! Нащо ти нас кидав без жадної вісточки? Я-ж тобі листа подавала не-раз, не два,—чом же ти й разочку не одписав? А я, Боже мій, плакала, плакала, вже і в думку не клала побачитись. Так і люде казали: або вмер, або з війська втік та десь у мандрах...

І, вона знов залилася дрібними.

Карпові-ж ті жінчини сльози здавалися за найкращі ліки; вони спадали на душу і разом змивали з неї усі болячки його салдацького життя, і він не спинав жінки, тільки стиха пригорнув та гладив рукою по спині, мов малу дитину, що хлипає потихеньку. Мотря раптом обтерла сльози, бо згадала щось.

— Ну, Карпику, лежи-ж, спочивай, а я піду горстки поставлю та понакриваю, бо гаспидські горобці чисто витолочать.

— Добре, добре, господине моя!—Карпо солодко позіхнув, вивертаючись на ряднині. Напівзакритими очима він ще стежив за моторними рухами чепурної й дужої молодиці, ловив шелестіння її ходи проміж вишнями, а далі все почало йому в очах мішатись: і червона спідниця, і червоні рожі, і зелене листя з зеленим хвартухом, і лагідне небо, і щось... щось... чого ніяк не може уловити дрімотна думка.

„Заснув!“—тихо промовила Мотря, ще трохи простояла:—„заснув!“ І одразу її лице злиняло, усміх збіг з вуст, очі, що досі сипали іскри, змінилися з болючим виразом. Тихо вийшла вона з садка: наче крізь сон її ноги принесли в хату, стоїть вона посередині і оглядає її, мов уперше побачила.

„Тепер що? тепер от що... ага! тепер колиску треба сховати... треба Вівдю кудись подіти... Куди-ж ти її

подінеш?! Уже-ж ті сусідоньки давно цієї хвилини чекали... ой, буде-ж мені, буде! Господи, нащо ж він до того ще такий приемний та гарний, Ой, бідна головко моя!..

Так шопотіла собі Мотря, кидалась по хаті, не знає для чого то знімала з жертки одіж, то знов вішала, виймала і знов становила на миснику посудок, а потім таки вхопила колиску, одчепила й винесла у сіни, аж за димарь запхала. Потім того налляла у горнятко молока, врізала хліба й подалася на город.

“На, Насте, полуднуй!”

— А він там?—злякано спитала дівчинка.

„Там, там, доню!“ І, вхопивши малу Вівдю, притисла до себе й почала годувати. Дитина жадібно ссала груди, а нудьга за серце ссала ще дужче. І так Мотрі схотілося одкинути од себе це мизерне, слабе дитяче тіло, що нагадувало її неславу, стояло ввіччю докором і віщувало її близеньке нещастя. І нема сили одірвати його, кинути геть, як цуценя, а воно все ссе, ссе, наче силу висисає з неї.

„Боже! деж порада? А вже ті сусіди мабуть і вуха й очі насторочили, і зуби нагостили. А рідня!“ Ссе дитина, заспокоюється, мрукає крізь сон, а нудьга не стихується—ні! ще гірше діймає, криком кричить на всю душу.

Погодувала Мотря, тихо поклала приспану дитину.

„Хоч би воно до смерку спало, не плакало! Гляди-ж мені, Насте, дитини, добре пильнуй!“ Настя покірливо сіла, підобгала ноженята, почала бавитись коноплинкою, коли не коли кидаючи поглядом на матір.

А Мотря шукала розривки в роботі.

Швидко, зручно тягає стеблину за стеблиною, міцно стискає їх лівою рукою (оттак би ворогів своїх стиснула!), сердито звязує їх перевеслом і щільно стано-

вить у високу копу. Кипить робота, збігає час. Сонце вже зайшло за гостроверхі ялини панського садка, надало всьому кругом рожево-золоту хварбу; на чистому небі десь набралися хмарки, палають що вище у гору; на східнім обрії залягла суто-синя смуга.

Тягає Мотря й не бачить!

Цвірінькали горобці; співала жінота по городах,— не чує Мотря, знай одно—тягає! Ще й небагато осталось, порідшали коноплі,—знай собі тягає.

Огляділась вже перед підметом, де сивіла отара головатаї капусти.

„Господи! невже це я сьогодні усе поробила? Ото! мабуть з пересердя чи що! колиб ще й не наврочити себе!“

Так, дивуючись на себе, метушилася Мотря, збирала останні горстки, встановляла, накривала копи од проїстливих птахів.

З річки потягло вільгостю, далеко з-за села котилася хмара куряви, а з-за неї все ближче й чутніше лунали різноголосі вигуки пастушків, рев худоби, мекання овець, ягнят, рохкання свиней.

„Ой, леле! Вже й корови за того прийдуть з поля!—Мотря жваво метнулася до буряків, поханки наламала гички повну пелену й бігцем подалася до двору. Викидавши гичку у ясла, вибігла вона за ворота, і геть вулицею розлігся її дзвінкий, дужий голос: „маню-маню-маню!“

З рудої хмари, що вже випила і в їхню вулицю, відгукнулося знайоме—муу!—теля забрикало під повіткою. Мотря чекала коло воріт, розчинила, впустила рябу корову і побігла за дійницею, бо теля вже прожом прискочило й наминало, аж запінилося, своєю матку.

Під Мотриними жвавими пальцяти весело ціркає молоко, неначе вона виграє до танця, а думки невеселі

тим часом снують—обновують серце, мов павутинням. Подоїла Мотря, почала поратись коло хати. За полотом ляснуло батогом, свиснуло—і. зараз через пліт перескочив засмалений хлопчик.

— Івасю! а йди-но сюди!

— Іван убіг до матері.

— Івасю, батько з війська повернувся...

— А! де?—зрадів хлопець: де вони? І в мундирі?

— Та он там у вишнику спочиває—підки, вже час і збудити, бо щоб часом пропасниці не приспав: сонце сіло.

Хлопець кинувсь у садок. Справді: на рядні лежав чоловік і спав.

— Який же це батько?—думав Івась, і йому здалося, що мати одурила його.

А тим часом він стиха підкрався і схилювся над самим Карпом;—той одразу кинувсь, Івась хотів уже тікати.

— Це ти, Івасю?

— Я!

— Іди-ж, синку, до мене—я-ж твій тато! не пізнаєш? а ти-ж ледащо! Батько цілував і тулив його, а Івась аж почервонів і, радіючи ласкам, придивлявся до Карпа.

Е, та ти, бачу, зовсім у дядька свого, у Василя вдався!

Хлопець насунув брови.

— Ні! я так не хочу! я не люблю того дядька!

— Чому?

— А так... не здався одразу син.

Оттак розмовляли собі батько з сином, тільки приглядаючись одно до одного, поки Мотря поралась з вечерею, забувши за своїх менчих дітей. А під калиною маленька Настя свято додержувала маминого наказу, гляділа малу Вівдю, бавила як знала, бо боялася

йти до хати. Нажувала вона й жуйки, звертіла соску малій сестричці,—зовсім тобі стара, тай годі. Попосмктала дитина і стишилася, а тим часом стало здорово тягти вохкістю од річки; обидві—і нянька й лялька—трохи померзли і, стулившись в одну купочку, поснули під маминою свиткою. Мотря стала гукати до вечері.

Батько з сином поважно ходили по надвіррю, і молодий хазяїн показував і розповідав про всяку дрібницю старому, а старий тішився хазяйновитим хлопцем.

У хаті на стовпі коло припічку вже блимала гасничка, на столі лежав покрайний хліб, ложки й миска кулішу.

Батько з сином сіли вечеряти. Мотря не сідала—метушилася коло печі, коли оце Івась, вкинувши до рота ложки зо дві, зразу поклав ложку.

Мамо! а де-ж це наша дитина? а Настя де? Мотря здригнулася і зараз закричала на хлопця: „та їж-бо швидче та лягай спати! а то знов заспиш, то ще битимуть!“

Хлопець засоромивсь, почав їсти швидче, з-під лоба поглядаючи на матір, потім обтерся, помолився і пішов вкладатись. „А, це певне баба узяла до себе дитину!“—думав хлопець:—„а я й не догадавсь! тільки чого це мати такі сердиті, чи вони не раді батькові? А я так радий! Оттепер хай зачепить Грицько або Хвещ!“—таке снувалося у малій голівці. Карпові-ж ложка як випала з рук при синовому питанні, так і сидів не-притомний.

Мотря нешвидко вернулася у хату.

„Мотре! а де ж це справді Настя?“—

Мотря благаючи глянула на його і повела очима на

Гвася і ніби сварячись заговорила; „та кінчай-бо! нерано, а мені ще діжку вчинять, ще й муки насіяти... гаснички треба до комори“. Карпо помоливсь і вийшов з хати.

У сінях Мотря стояла, вхопившись руками за димарь.

— Мотре! скажи-ж мені...

Мотря прожогом кинулася на двір.

— Іди!—поклікала вона увіходячи у клуню.

Карпо увійшов важкою ногою мовчки.

— Ну, теперь питайся! Питайся-ж, кажу! роби, що знаєш: хоч бий, хоч карай, як знаєш, аби діти не бачили!—рішуче сказала вона.

— Що це ти, Мотре! Та хіба я...

— Карпо, не край мого серця! Бери швидче та бий, чи що: кажу-ж, мій гріх... не криюся і не простюся! карай, як ось стою!

Карпо хитнувся: уся кров йому вдарила в голову, зашуміла, заколотилося серце, вся клуня попливла перед очима; палючий біль пройняв душу і спопелив усю тиху радість минулого дня.

І стоїть Карпо, обперся на соху і неначе здалека чує, що хтось плаче, щось йому говорить... а що—не розбере.

Прийшов до притомности од того, що хтось ухопив його руку і вкрив її поцілунками. Нахилився і побачив проти місяшного проміння, що то була Мотря; навколуюшках, заплакана, очіпок її зліз і не вкривав буйних кучерявих кіс, і видно—довго вже плакала вона, що й не звертала уваги на себе.

Така була вона незвичайна, така гарна і разом така бідна-бідна! Карпові аж боляче стало дивитись на неї, а уста щей досі були мов запечатані.

— Що-ж ти мовчиш! Що-ж ти мовчиш, Карпо! Убий мене, тільки не мовчи!

— Бог... Бог з тобою!—ледви пробубонів Карпо, нахилився і підвів її з землі.

Він підводив її, а вона рвалася з рук, падала йому до ніг. Всилу вже він довів її до засторонку і посадив на кулях соломи, сам сів і почав розпитувати.

Усе розповіла, ні ріски не втаїла Мотря: і як жила, поки ще свекір був живий, і як їй довелося самій бідувати, і як посилала йому листи та не мала на них відповіді, як принесено їй кимсь звістку, що Карпо вмер, і вона почала своє вдовине гірке життя; як учепився до неї панич з економії, запомогав їй у її сиріцтві, а там, як і Вівдя знайшлася... Усе розказала, нічого не потаїла, навіть про свій замір стратити дитину, коли сусіди вже дуже допекли та ще на останці принесли звістку, що Карпо живий і незабаром приїде.

Карпо усе слухав мовчки, тільки, як учув за дитину,—так і скочив.

— А деж дитина?

— Боже-ж мій! Вона й досі на городі! — скрикнула, аж в долоні сплеснула Мотря.

— А ти-ж дурна! Біжимо-ж швидче, а то щоб чого ще не сталося їй,—диви яким холодом тягне! І забувши усю розмову, обое подалися городом до берегу.

Діти, як вузлик, зібгалися під свитою і спали собі, а свита уся мокра була од роси. Мотря витягла Вівдю, Карпо взяв на руки Настю, і обое вернулися до хати.

Дітей нагодовано, покладено спати. А сами Карпо та Мотря так і не лягали, і очей не звели за всю ніч.

Ще й ще розповідала Мотря з усіма подробицями про своє життя, про свою неславу й наруги, яких зазнала від усіх сусідів.

Розказав і Карпо про свої пригоди, про свою службу, як він своєю журбою не хтів жінці журби завдавати та й не писав; потім того як лежав слабкий, да-

зі—як його зрадив товариш і що йому за те було, а найкраще про те, як у їхній-таки роті з'явився чудний чоловік, от неначе-б-то їхньої віри, та тільки якийсь инакший, і як він зібрав коло себе їх, салдатів, мов квочка курчат, став їм замість батька. Мотря вже не плакала, бо дуже цікавилася. На її запити Карпо ще розказував, як той чоловік усе знав, і всю силу й мудрість знаходив у Євангелії.

Мотря побожно зітхнула, але все-ж подумала: „та ось і в нас у церкві що-служби її читають, а що з того“?

Карпо ухвалював того чоловіка, а Мотря думала, „ще чи не штундарь бува? Бо й ті усе знай-тобі носять-ся з Євангелією“...

Другого дня Карпо після безсонної ночі ще спав. Мотря попорала вже й корови, і кури, і снідати наварила.

Настя прокинулася, жадливо глянула на Карпа, полізла на піч і заснула, бо матері близько не було,—жалітись було нікому.

Мотря з відрами бігла до криниці. Там проміж густими вербами вже манячила чиясь червона спідниця і журавель скрипів під чиеюсь рукою.

— Здорова, Мотре!

— Дай Боже здоров'я, Ганно!

— А що—прийшов!

— Прийшов...

— І нічого?

— Нічогосінько!

— Це кумедія! Певне не знає.

— Де там! Усе знає!

— Од кого ж почув? Невже сама призналася?

— Сама...

— І нічого?

— Кажу-ж нічогісінько!

— Це сторій! А може, сестричко, це він духу на-бірається. Ой коли-ж те бувало, щоб нашої сестрі дурно миналося? Ще візьме своє—на те бо й чоловік! Ще й наплачешся, й наголосишся, бідна головко! ой-ой-ой!

У Мотрі по обличчю неначе тіні бігали,—так змінялося воно.

— Я й то кажу! — нарешті обізвалася й вона до куми:—нехай би вже бив одразу, не тяг-би мене за душу. Та нехай би вже заразом потішилися мої вороги,—може-б швидче й забули!..

Подруги набрали води й розійшлися.

— Ганно!—з дороги гукнула Мотря.

— А що?—охоче звернулася та.

— Ну, та не треба!—обійдеться й так.

— Та що? що? кажи, голубко!

— Ні, не треба!—І Мотря швидкою ходою подалася додому. І все їй мимохідь тислося у думки, що прийде ще час,—виверне до неї Карпо кожуха. Що от, може тільки вона на поріг, а він вже чекає. Це він тільки згарячу вчора не хотів заводити колотнечі—переміг себе на час.

Але ще знадвору почула вона:

Люлі-люлі-люлі,

Чужим дітям дулі,

А нашому калачі!..

Карпо, очевидячки, узявся за няньку і весело виводив своїм баском колискову. З сіней чути було, як скрипіла плетяна колиска і тихо муркала засипаючи дитина.

А деж це Настя? Карпо співав, колиска скрипіла,

а десь мабуть за коміном на печі вчувалося тихеньке хлипання.

— Чого ти, дурненька?—озвався Карпо.

Дівчина дивилася, але хлипала усе дужче.

Мотря покинула підслухи, знарошне грякнула коромислом, поставила відра і рішуче вступила до хати.

— А чого це ти — га! — дзвінко крикнула вона до дівчини, що кумелем скотилася до неї.

— Ма-амо! мошкаль дитину бере-е!

— Цить мені дурна! То не москаль, то твій батько! Годі-ж, годі! Подивись на татка!

Дівчина виричала оченята не спиняючи сліз, дивилася, тільки грудинята двигтіли в неї.

— На, Мотре, погодуй! а то щось мене не дуже слуха!—сказав Карпо і спинив коліску.

Мотря нахилилась годувати, а Карпо розв'язав свою торбу і почав доставати гостинці. Але дику дитину не так то й легко було приманути, й довгенько впадав коло неї Карпо, поки вона таки взяла пірника.

Минув день, другий—і Карпо потроху-по-малу увійшов у звичайне сільське життя.

Салдацький мундир був схований про оказію; біла сорочка, широкі штани та чорна свита зробили його неначе ще ширшим у плечах, ще [кремезнішим; тричі рябий пояс стягав високий стан, повне обличчя після спочивку аж горіло рум'янцем. Мотря й надивитись не могла на свого здорового, гарного чоловіка: „це не Квітницький“—думалось їй.

Минув і тиждень. Побував Карпо і в церкві, і в розправі, і по де-яких родичах—усе гаразд. Сусідки чекали нетерпляче, щож нарешті він зробить Мотрі, і вже аж сердилися.

— Невже таки нічого! нічим нічогоісенько? Це добре! Це виходить зразок усім нашим невісткам? Ой дурний же бісової віри москаль! Квапа—не чоловік! Десь зовсім у москалях глузду позбувся!—репетували баби: і то не взяти-б за коси, не пополюпити добре, щоб знала—паплюга, що то сором, що то грі-іх! Пороспускають йолопи жінок, а тоді через їх матіркам хоч з світу зійди на старости-літях!

Чоловіки більш мовчали: яке, мовляв, мені діло! Тільки якось під п'яну руку один з приятелів у коршмі озвався: „а що, брате, признайся, добре повчив ти свою гадюку?.. Гарна, стерво, що й казати! Не диво, що й панич“... Але йому не довелося скінчити. Карпо так міцно ухопив його за барки і так притисло сказав йому, що й тому й другим заціпило враз.

— Чи погана — моя, чи хороша — моя! а тобі зась! що було — минуло, а хто її тепер зачепить — мене зачепить! а я-б не раяв...

Він ще раз струсонув приятелем і вийшов з коршми.

— Оце так!!

— А що, Лукашу, зачіпатимеш у-друге?

— Та й здоровий, бісів син! Вибехкавсь на казбонному харчі!

Попосміялись, поговорили чоловіки та так і покинули:—лізти нікому на припадало на думку. Баби пащекували, зачіпали з-під тиха Мотрю, але як вона не дрозилася з ними, то й вони втихомирились.

Тихо-спокійно плило життя у Карповій хаті. Щоденна праця йшла дружно, кипіла під міцними руками обох; малий Івась теж не раз встрявав до роботи. Карпо засіяв поле, хоч і пізенько, принайняв у пана ще клопоть землі, впорав на-зуб, прикупив пару до того

бика, що вдома був, облагодив загороду, клуню, пересипав льох.

На другий ярмарок пощастило йому продати бики й купити пару коней і бузівків: одних—щоб вигодувати за зіму, других—щоб на зіму стати під стоси.

Все йшло добре. Карпо спокійно і рівно працював, радий, що тратить силу не на муштру, а на бажану рідну працю, що вільний він, незалежний хазяїн. У вечері бавився з дітьми, розмовляв з Мотрею про те, що бачив, що читав. Між люде ходити не любив; одне, що скучив за своєю оселею, в москалих буди, друге—осоружили йому люде своїми намовками за Мотрину провину. От і сидів дома і все що далі—все більш звертав на того чоловіка, що його просвітив, читав Мотрі і сам Євангелію. Але Мотря щось не дуже була беркадо того, якось в її думну, хазяїновиту голову не містилися святі глаголи.

Так ішлося до Різдва. На самий свят-вечір чогось заслаб Івась: на гарячому тілі щось вивернуло, у горлянці заклало. За ним облягла и Настя.

Свято не в свято було Карпові й Мотрі. І коло дітей треба, і коло хазяйства, і до роду піти неможна, а тут ще Карпо—неначе насіло на його: каже, що неможна нікого до хати пускати, щоб не заразилися.

Так і мусила усі святки Мотря сидіти з ним та з дітьми, навіть до церкви не ходила.

Одвідувала її тільки мати та баба Оляна, що шептала та зіпням напувала слабих дітей.

Однак ніщо не помагало. Саме на Меланки поїхав Карпо на містечко, впрохав дохтора, але той як приїхав, тільки глянув—сказав, що вже пізно по його приїхали: у Івася була застуджена скарлатина, в грудях зробило-

ся запалення легких і хлопець має умерти не сьогодні так завтра.

Наче серпом підрізало Мотрю.

Проводила дохтора, то вже ні до чого не могла взятись, тільки одно—плакала та впадала коло слабого хлопця. Вона годила усякому його бажанню, вона-б рада була, щоб ті вигадки були найхімерніші, щоб їх було без міри, безліч, і всі-б, всі вона їх сповнила, аби вирвати свого любого чорнявого Івася з пазурів смерті. Але хлопець зробився якийсь суворий, розумний, неначе зовсім дорослий: ні жалощів, ні пустотливих забав, нічого не чула од його Мотря: він тільки пронизливо дивився їй у вічі та сердито загадував часами перевернути себе на другий бік, чи що. Мотря голубила його, цілувала, плакала примовляючи, а він або одвертався, або зацитькував її. Даремне Настя стогнала і кликала матір, даремне Вівдя заходилася, аж синіла од крику—всі Мотрині думки були неначе прикуті до одного Івася.

Якось у вечері Івась покликав матір. Та аж стрепенулася.

— Мамо!—а ви-ж гарно мене поховаєте?

— Івасику!

— Еге, Івасику!—перекривив той. Я вже вам нажився й наробився, так глядіть же поховайте добре: і сиву шапку, і чобітки нові, не жалуйте! А сорочку нову та щоб вимережаний комір гарно-гарно. Тітку Лисавету або хрещену матір покличте, хай зараз прийдуть, а то сами не вправитесь. Я завтра помру...

— Івасику, серце, що се ти говориш!..

Мотря кинулась до сина, міцно тулила, термосила, неначе справді виривала його з кошуватих обіймів смерті.

Івась крививсь і здригував.

Карпо тихо взяв Мотрю за плечі.

— Одійди! Он там у тебе ще двоє. Доглянь тих. Я сам поседжу коло його!

Спокійний, твердий батьків голос неначе свіжою водою скропив Івася.

— Тату, ви — молодець! Ви й на війні були, тату? І турків били? У вас і шаблюка була, і рушниця? як виросту і я буду... раз-два, раз-два... бий їх, чого поналазили!..—пугав у гарячці Івась. Мотря хлипаючи стояла над колискою і ніяк не могла второпати, чого од неї вимагає слаба Настя, а в колисці Вівдя аж лука ставала кричучи. Насилу вчула її Мотря і люто стрепенула колискою.

— Господи! отака погань і не витягнеться, а що краще, те й забірає Господь!..

— Цить, Мотре, Івась одходить!..

Мотря скам'яніла.

Івась справді одходив. Слабі грудці то високо підіймались, то враз опадали, з них вилітало хрипіння, хлопець силкувався, драпав по грудях, наче щось ловив. Карпо нахилився, тільки стиха гладив мокру впрілу головку.

Часами виривалося:—таточку! і шапку... і чобітки.. я молодець, татку...

— Добре, добре синку! Спочивай з Богом! — шопотів йому на вухо Карпо, і маленькі очі вдячно позирали і знов сплющувались.

А це зараз груди знялись високо-високо, у горлі щось заклекотіло—і хлопець випроставсь.

— Вмер! — скрикнула Мотря і, одірвавши од грудей Вівдю, кинулась до Івася.

Вонацілувала його, повертала, прислухалася—дарма!

— Івасику, дитино моя! Що-ж це ти зо мною робиш? Нащо ти нас покинув? Чим тобі ми не догодили? Чим Господа прогнівили?..

А недбало кинена дитина зайшлася од плачу, слаба Настя хрипіла, і в хаті було так повно крику, що аж крізь затуляні вікна й двері він переливався на вулицю.

— Це либонь Івась сконав! — догадалися сусіди. Батько й мати не помітили, як враз перервався вразливий плач Вівді, то вона, плазуючи, докотилася до краю й бебехнула з колиски об землю.

— Ох, що це? Мотре, воно убилося! — скрикнув Карпо.

— А, хай би його швидче чорти вхопили, байстрия невірне! Оттут мені болять, оттут мое горе! Івасику мій коханенький!..

— Бога бійсь, Мотре!—Але Мотря нічого вже й не слухала.

Карпо струсював дитину, перевертав, хукав—нічого. Далі скочив у сінці, приніс кухоль води, збризнув—воно здригнулося, клипнуло очима й зайшлося не плачем, а тихим пронизуватим стогоном. Той стогін, той облудний погляд оченят вразив Карпа ще глибше, ніж Івасева смерть, до самого дна пройняв душу.

Мати убивалася над мертвим сином, а батько тупив до грудей чужу дитину, втихомирював, як умів, аби повернути до життя.

Небавом сусіда зазирнула у вікно і зараз же вбігла в хату, почала розважати.

Згодом зібралися родичі, почали поратись, наряджати Івася на смерть.

Мотря мов учаділа, ходила, робила що їй загадували, але до дитини й не наверталася. Дитя плакало, їсти просило—але в матері од горя й покорму не стало в грудях, та вже чиясь молодиця погодувала.

Тихо стало в хаті. Тільки Настя постогнувала, хрипіла Вівдя у колисці, та двіркун за піччю ляскотів. Мотря, Явдоха—її мати, кума—Ганна, та баба-бранка

сиділи мов кам'яні,—душі доглядали. Воскова свічечка блимала перед богами, мисочка з водою (щоб душі ополоснутись) стояла біля Івасика, що лежав на лаві у білій сорочечці, з розстібнутою пазухою, кругом завітчаний сухими васильками, м'ятою і повняками.

Вернувся і Карпо, що досі помагав дядькові Павлові тесати домовину. У хаті неначе проясніло трохи. Карпо зараз спитав за Вівдю. Мотря тільки плечима здвигнула і перевела очі знов на Івася. Витяг Карпо з скриньки псалтиря й узявся читати (воно б такому малому вмерцеві й нетреба, та його охота була). Голосно і виразно вимовляв Карпо величні слова,—а баби хитали головами, хоч не розуміли й десятого слова. Одна Мотря і не вслухалася в таємно-величні слова: думки порвалися і шматочки їх крутилися їй у голові, як отам за вікном метелиця.

І плине-плине читання. І крутяться-крутяться сніжинки за вікном...

„Земля бо еси і в землю отідеші“.

— Так-так—земля!—і [в землю одійдеш—правда істинно! сказано святе письмо! Ой, Боже ж наш!—зітхаючи озвалась баба-бранка.

Мотрю мов струснуло: вона враз кинулась і заголосила.

— Годі, молодице! Так Бог приказав! Що вдієш проти Його святої волі?—

Вівдя в колисці заскігнула. Баба узяла її, піднесла до Мотрі.

— На пригорні: твоя-ж кров і це!..

— А дайте мені спокій з цим байстрам — бодай воно луснуло! І на що я його на світ породила! І нащо сама я на світі держусь! Нема ж мого Івасика, нема мого місяця ясного, мого сонечка красного...

— Годі бо! Мертвому гріб, а живому—хліб!—вмов-

ляла баба, але ніщо не помагало: як одцуралася, так і одцуралася мати дитини.

Третього дня одбули тільки похорон (щоб не починати нового року похороном). Уже-ж і наплакалася, й накричалася Мотря: де-вже яких примовок, якого голо-сіння не вчули од неї—де в неї тільки й бралосся! Старі баби та й то здивувалися, аж сваритись почали, що за малим не гаразд так тужити, як неначе за батьком-матіррю. Але Мотря була як не при собі. Поховали Івасика. Вернулася Мотря з цвинтаря—і мов заціпило: ні сльозини з очей, ні пари з вуст і третього дня і в дев'ятини—ні чичирк.—Знов знаючі баби ремствували, що либонь і Мотрю Карпо перевів на бо-зна який лад. Запеклася, та й годі.

А тут обидві дівчинки слабії. Потроху Настя почала й оклигувати, а Вівдя все скніє тай скніє. То до Насті Мотря живим духом дише, а до малої ніяк:—не можу, каже, хоч вбий, не можу!—Так і забрав Карпо Вівдю на свої руки і так стало забрав, що аж сусіди усі здивувалися.

— І чого-б то йому так упадати за дитиною! Адже-ж не своє, жирове! Як-би Бог прийняв, то було-б найкраще!—міркували баби.

Не втерпіли, колись і Карпові самому закинули таке питання.

Подививсь, подививсь на їх Карпо, спершу було повернувся їти, а потім знов пильно-пильно глянув, тай каже:—у церкві буваєте? чували таке: „хто прийме дитя во ім'я мое, той мене приймає“? А ще таке: сих бо єсть царствіє Божіє“? То-то бо й є!—Замовк і пішов з дитиною до хати. Бабам заціпило, але не зовсім. У їхніх неспокійних головах раніш крутилася думка: як-то Карпо не поповчив жінки за нажировану дитину, а те-пер: як таки, щоб серце привернулося до цієї дитини

дужче, ніж до своїх? Незабаром причепилась ще й третя: чи не штундарь часом він? Не дурно-ж усе длубається у книжках, та на очі зараз Євангелію тиче?

Доказом, хоча й невиразним, було те, що якимось Карпо не полюдськи поводитьсь: до коршми ніколи не піде, до суду теж не пішов за свідка, хоча й мусив за те штрафу 5 карб. оддати, звичай якимось не дуже держиться, все своїм розумом живе, навіть лайки, якої усякий хрещений вживає, ніхто од його не чував. А хто-б що ні почав розказувати—він, гляди, потроху і зведе на святе письмо, і то не тільки в неділю або свято, а й у будень і на всякому місці. Чи не штундарь часом потаємний!

Потроху діти очуняли. Здоровісенька Настя росла—наливалася, як [те яблучко, а слабовита Вівдя хиріла, скніла, а все не хтіла вмирати.

Не раз і сусіди, і Мотря нарікали: і коли вже тебе Бог оберне чи туди, чи сюди!

Не руш!—спиняв Карпо: Вівдя моя!—не нарікай: може нас тільки через неї Бог і на світі держить?—На такий доказ Мотря не мала що й казати, але Вівді не любила.

Настала весна, за нею й літо. Ожила Мотря на свіжому повітрі під гарячим сонцем, невпинною працею переборола свою нудьгу. Знов і щоким налилися, як калина, руки набралися тієї-ж моторної сили, очі сипали іскрами, а голос, дзвінкий та переливчастий, ляскотів на все подвір'я, лунав у вербах на леваді і далеко одбивався у лісі.

— Король-баба! — казали за неї парубки і чоловіки, та тільки слинки ковтали: Мотря була гостра на язик і на руку важка, а навіть в самих її бровах густих, що зрослися до купи, сиділо щось таке, що хоч і не під-

ступайся! Перед одним Карпом ті брови розходилися, і ясний, без краю ясний та глибокий погляд світився з-під тих брів.

Карпо любив свою красуню-жінку, пишався нею й жалував; що ярмарку привозив їй гостинця,—то хустку, то очіпка, то хвартуха.

— Добро тій Мотрі, їй-бо! — завидували сусідки:— гладка як корова стала! А він їй годить, як болячці! Ще й дитину сам бавить!

— Ой сміхота! іду я, сестроньки, учора поз їх пліт, а він, голубоньки, сидить та бавить оту безногу: дзялку з онучі звертів,—котка співає!

— А воно?

— А воно — чуєте — горнеться до його, тулиться, белькоче!

— Що то дитина! хто приголубить, той і ненька.

— Еге, чуєте! А? Мотря а ні гадочки! Накинула чоловікові байструка, відсахнулася від нього, наче то не її провина, та й похожає собі мов та королівна!

— Та цитьте! радіє, що другої дитини сподівається! за цю, мовляв, не вибиватимуть очі.

— Таківська, щоб далася! Сама усякому живцем видере з лоба: я, мовляв, тепер мужня жона!—Судили, судили сусідки, а як запрохали їх Карпо та Мотря на хрестини, то не вагаючись пішли. Та такі люб'язні та приємні. Нанесли Мотрі й курей, і яєць, і пшона, і сами так і нижуть очима, так і снують на вуха, примічають усе, що й як ідеться у чудній „штундарській“ хаті.

І не дурно.

Ще на родинях Карпо здивував і навіть образив бабів: він таки-так і не вийшов з хати, zostавсь при жінці, то колишучи Вівдю, то звертаючись до Мотрі. Йому тяжко було слухати її стогін, бачити її муки, але він не відходив і потішав її, чим можна: то води подасть

напитись, то за руки подержить, то збризне водою, як вона зомліє. Тяжке таки родиво було. Нарешті знайшовся хлопець головатий, синій, півмертвий,—всилу вже баби одживили його, нахуючи та напліскуючи бідне голеньке тіло. Баби страшенно метушилися: готували купіль, шукали сокири, щоб на їй пупа різати, вуздечки шукали. А тим часом знесиляна породіля зомліла й захлахла. Карпо глянув—і не своїм голосом крикнув на бабів, щоб кинули оті нікчемні забобони та рятували слабу. Це вже було цілком негречно, і баба-бранка зовсім було росприндилася. Але робити нічого: з Карпом не жарти, і вона сляк-так опорядила слабу жінку. Карпо сів коло неї, байдужий вже до того, що там виробляли баби, зібравшись коло ночов, як вони з усякими примовками купали, повивали дитя, вгадували на кого воно схоже, згадували, що саме сталося, яко воно знайшлося! Чи півень кукурікнув, чи з полиці горщик упав, чи собака завив за вікном. Одна вчула одне, друга—друге, третя не чула нічого. Всі три сперечалися, а Карпо сміявся, аж за боки брався.

— От повигадували баби! Чи то ж справді закон?..

— Та тобі-б усе закон та святе письмо! Преподобився!—сердито одгризалися баби:

— От був чоловік, як чоловік; з москалів прийшов—півтора людського: усе не так, усе йому смішно та чудно!

Як охрестили хлопця, знов не без чуда: принесли його батькові, він узяв, навіть поцілував, а далі й забув і знов тягав на руках безногу Вівдю. Гості пили, їли, Карпо балакав, припрошував, частував, як слід. А коли вже баба подавала квітки і пішло пиття вже в складчину, коли повезли бабу на колешні та почали усякі випивки, як бува на похристинах,—смирний Карпо чогось обурився.

— Чи то так уже варто всі опі забобони сповняти? Чи то комусь потрібно, корисно? Хіба Юдкові самому?

Мотря вмовляла, благала чоловіка, щоб не ображав людей, бо то-ж так поводитьсь, то звичай такий.

— А коли поводитьсь і тобі до вподоби, то ти-ж сама і панькайся з ними, а мені противно навіть дивитись на їхні п'яні пики! Не хочу я отого паскудства в своїй хаті бачити!

Карпо загорнув безногу у свиту і подавсь аж на другий куток до свого дядька.

Але і в дядька його не ухвалено: де-ж таки! okazія в хаті, люде, а він таке, неначе од неслави!

Що це він сам проти всіх, усі звичай зломити хоче?

Але Карпо своєї провадив і вернувся додому тільки тоді, коли миру вже не видно було коло його хати.

Мотря швидко очуняла й тішилась своїм головатим Миколкою і сама вона наче росла й міцнішала день при дні. О, вона тепер вже не спускала очей перед Карповими, не замовкала, коли він починав розбірати кожне з'явище й до всього прикладати слова з св. письма.

— Ну, то що? — обзивалася вона: — то писання, а то ми... де вже нам з праведними огірки їсти, хоч-би розсолу дали! Один Бог без гріха, а ми люде грішні! Добре отим ченцям та понам з святим [письмом] носитись, а в нас гаразд нема йому де й місця прибрати: корпаємось у землі, у гноїщі, потом ули, пилом прикриті... Хіба Милосердний не бачить і так нас усіх! Наша доля, мужицька, вже звісно яка; одно—роби, та ще так роби, щоб і самому з дітками добре було, і люде щоб не судили. Та й що ти собі у голові покладаєш? Ти-ж один, а проти тебе усе село! Чи ти-ж дужчий, чи розумніший од усіх, отак мудруючи? Гляди-но, Карпе: не осужуй людей, з ними-бо в сусідстві вік жити доведеться?—Так відмовляла Мотря на Карпови занадто праведні речі.

Але не такою оберталася вона до селян, як часом дратували її, натякаючи на штундаря. О, тоді й вона згадувала кляптики з св. письма, і вона вміла ними повертати так само зручно, як і всіма одвічними селянськими примовками—і балакучим бабам заціплювало.

— Та вже й ти розумна! Недурно й Карпиха!

— Та Карпиха-ж! — одгризалася Мотря: — не криюся з тим! А чим вам Карпо в горлянці застряв? Тим, що письменний? Отже усяке скаже, що правда, бо тяжко-письменний—чи до читання, чи до писання, чи до рахунку. А вигадки оті ваші дурні!

— Та то він вміє! — ехидно протягнула якась.

— Або що? або він робити не вміє? Чи на полі, чи вдома, чи з сокирою?—Адже кого кличуть судиди, кому заробляти дають?

— Та розумний же, розумний; як турбівські штундарі! Ті то-ж тяжко письменні, і неп'ющі, і працьовиті—ге-ге!

— Ну й ироди! А? хіба-ж мій до церкви не ходє? не говіє? Дітей не хрестить?—кричала вже Мотря. Та онде ввійдїть до хати та гляньте по образах:—дивіться, бодай вам повилазило!

Але якось Мотря так уміла з людьми лаятись, що й до Карпа не доводила. Вона, неначе старша сестра, берегла його од їхніх нападів. А особливе стишувалась Мотря перед тим коханням та пестощами, якими Карпо наділяв її безногу Вівдю.

— Господи, який він! — зітхала вона собі, хоча і в хаті верх був її і скрізь чувся її дужий владний голос.

Роки пливли. Підросла Настя, почала вирівнюватись на гарну дівчину, підріс і Миколка і жваво бігав, ляскаючи батогом; у хаті лазило й пищало ще зо-двоє, а Вівдя так і лишилася „малою Вівдею“, безногою ка-

лікою. Воно, казати, і ноги у неї були, та тільки вона не орудувала ними, вони були ніби наростки, ото як часами картопля у льоху попускає. Та й з себе була шупла, тоненька, як билиночка, а гарна-прегарна і до всього велика здільниця: чи помережати, чи пошити, чи намалювати, пряха з неї на все село була, а вже писанок ніхто таких було не намалює. І де в неї бралось! Та й те сказати: не жалував батько нічого, щоб потішити бідну каліку: і грамоти вивчив, і книжок накуповував, малюнків роздобув то на ярмарках, то у дворі в панів, а що було трапиться вільна хвилина, чи свято прийде, то розказує про все, що сам бачив, читав, чи од людей чув. Дітвора було коло неї горнеться, бо таких казок ні одна баба на селі не вміла, та ще якісь новітні, і так було каже, що неначе вона сама при тому була, сама те все на собі відчула.

Тільки що року худла й худла дівчина, а очі її ставали синіші та більші, а густа русява коса обважнювала гарну головку. Мати зітхала, гублячи надію, що дівчина колись одужає, і з жахом придивлялась до обличчя доньки, де так і вималювався красень-Квіцінський, що вже тоді вмер.

— Кара Божа!—зітхала нишком Мотря.

— Милость Божа!—називав її у голос Карпо.

— І коли вже тебе Бог оберне чи туди, чи сюди!—казали байдужі здорові люде. Ім, які звикли до праці, й цінували по-над усе силу та здоров'я, здавалося, що ця хвора дівчинка зовсім нікчемна, дурно на світі живе, і вони тільки дивувались, де це в неї береться стільки краси в її безкровному личку, де набирається стільки розуму в малій голівці, що він аж через край переливається, світить з синіх очей, дзвенить у розумних не по дитячому речах?

Вони якось не зважували, що не дурно-ж Карпо

всі свої думки, всі занехаяні людьми речі перелив мимохиті у ману дитячу душу. Часто-густо було батько и дочка без річей дивилися одне одному в-вічі, наче мовчки розмовляли з собою. Карпо і дивував і радів, що до всього спритня його кохана донька, а тільки не раз боляче тьохкало йому серце, що недовго вона наживеться на світі та натішить його своєю янгольською вдачею.

І правда, на 12-му році, коли Настя вже дівувала й на досвітки ходила, стала Вівдя дуже швидко в'янути, танути, мов свічка. Неначе ніщо їй не боліло їй, а тільки сили все меншало і мала голівка на тонкій шиї хилилася під грубими косами, мов неполита квітка.

Мотрі з болем прокинулося серце: вчула вона, що мало зазнала Вівдя од неї ласки. Мотря палка як і завше одразу хтіла надолужити і тільки гірше турбувалася лабу.

Поїхав якось Карпо з хурою каменю у Київ. Довго чогось не було його, а Вівдя, як неначе та пташка підстрелена, — кидається, роспитує, чи скоро приїде батько.

— Та що тобі, Вівде! може болить що?

— Ні!

І знов до вікна, і знов аж стрепенеться, коли вчує здалека воза.

Кличе колись матір.

— А що мамо, жалуватимете, як я вмуру?

— Що це ти, Бог з тобою, дитино!

— Та нічого... Тільки як мене не буде, — матусенько, жалуйте татка, ой жалуйте їх!.. Оті малі не пожалують, як я... не вміють.

— Та звідки ти знаєш, що помреш? — дивується Мотря.

— А то мені янголом звісточку дано.

Так і не допиталася мати, яка то звісточка. А тільки батько на поріг, дівчина аж засяяла.

— От, — каже — я й знала, що таки діждуся! Батько їй навів і намиста, і стрічок, і хрестиків, усякого гостинця. Подивилась.—

— Ще, каже, віночка бракує!—

Здивував батько, що не радіє, неначе не догодив. Однак третього дня поїхав до міста (до коваля діло було), купив уже їй, як хотіла, гарного вінка. Привіз,— та аж затрусилася.

Вбралася; усе поначіпляла: і стрічки, і намисто.

— Що, — каже: — гарна я?

— Гарна, гарна! Та й коли ж це моя Вівдя не була гарною?

— А скоро ще кращою буду! — загадково сказала вона.

Мати десь була на чужій роботі; Настя навгороді поралася, діти бігали на дворі,—Вівдя і кличе батька.

— Ось сідайте лиш тату, та слухайте: оце ж я вам помру, скоро-скоро помру, я й то через силу оці дні вижила, поки ви їздили до Києва.

Карпо тільки похнюпився мовчки.

— Помру, тату, любий! Тільки ви не плачте: як любила тут, так і на тім світі любитиму. Тут мені негаразд було—там краще буде, бо там же Він, Христос! там усі ті труждающієся і обремененні, що він заспокоїв. Туди, татку, і ви колись прийдете, Він вас прийме, бо знає, що і вам важко, хоч ви й не скаржитесь... може з цього села вас одного тільки і прийме! а я вас чекатиму, любий, дорогий! Одне мені болить, що нікому буде без мене вас розважити. Та що це я!—У вас Євангелія:—читайте її, тату, читайте і другим дітям, як мені читали, навчайте їх, може ті нерозумні швидче й лучче вас послухають, бо за розумних шкода!

Не плачте-ж, таточку, не обважуйте моєї душі. А тепер покличте матір і Настю.

Карпо гукнув Настю, послав її по матір.

Вівдя лежала і важко дихала; часами її дуже схоплювало за серце, часами одпускало, ставало зовсім легко, слаба підводилась і дивилась, цилько дивилась в садок, де пахущі яблуні тихо ронили цвіт на яро-зелену високу траву. Сонце вже стояло в вечірнім упрюзі.

Мотря вбігла в хату, як несамовита.

— Донечко моя! зірочко моя! Що це ти надумала! Вівдя зблідла, неначе хто одразу виссав їй усю кров, і затремтіла. Мотря припала до подушки.

— Тихо! не руш!—сказав Карпо.

Ледви-ледви, як шелестіння билиночки, вчувся вга-саючий голосок:

— Мамо! тато! Насте! усі простіть!..

Ясно усміхнулася, широко відкрила сині очі та так і затихла. Сині очі дивилися, все дивилися, тільки видко було, що вже не бачили вони і з їх помалу сходив той живий поломінь, що завше жеврів і усякого зогрівав своєю ласкою...

Сонце сідало. Червоним саявом залило воно всю хату, так що й стіни, помащені зеленкою, повеселішали, білі подушки на полу рожевіли, а Вівдене личко на тих подушках аж палало. Тільки в йому вже не було життя. Сіло сонце. Зелені стіни знов набрали свого мертвого копіру, а покійниця в білих подушках лежала, мов жовта воскова свічечка.

Мотря і Настя голосили навзаводи.

— Не руш! не турбуй!—тяжко озвався Карпо,—не вміла любити, вмій хоч поховати, як слід! Тільки й було його слова, але яку силу він у їх вклав! Мотря як стояла, так неначе її в землю ввігнало ковальським молотом, аж присіла якось.

Гарно ховали Вівдю: вбрали її в найкращу сорочку, що вона-ж сама вишивала; голівку її рясно обтягав гарний вінок, пишні коси були перевиті барвистими стьожами. Дівчата понаносили безліч пахучого зілля й квіток, обклали кругом, усю труну засипали квітками, щоб і мертва тішилася ними, як за живота тішилася. Остана, найкращого з сусідських хлопців, обрали за молодого, пришили квітку й йому, подружки, не то з свого кутка, а трохи не з пів-сlobоди, зібралися проважати сумне весілля безногої Вівді. Карпо не боронив жадному з тих діткливих звичаїв:—він був наче далеко десть, неначе стежив очима за душею доньки, що незримо для всіх, окрім його, одлітала.

— Ой гарно-ж ховають Вівдю! Дай Боже усякому!—дивували люде.

— Так-так!—хитали бабусі головами:—погано жило, так хоч умерло гарно! Так це їй, сердешній, Бог дав! на все Його свята воля!

— Ой сестрички! Я хоч-би й зараз умерти, аби мене так гарно поховали!—озивалась то та, то друга дівчинка.

День був гожий; сонце гискрило на хресті, на лихтарях; тихий вітрець маяв корогвами, птахи співали по вишневих садках і не лякалися, коли поуз їх тихо-простоїно йшов похорон. Батюшка правив так проникливо, аж за душу брало, школярі з дяками гарно співали. Народ мов за плащаницею сунув набожно за малою труною.

Мотря голосила так жалісно та прикладно, що усі баби, молодиці і дівчата хлипали.

Один Карпо морщився, чухав іноді чуприну та часом сіпав Мотрю за полу.

— А годі тобі верещати! Потрібна її душі оця твоя нісенітниця!

Але Мотря сердито виривала полу і знов заводила

у голос. Тай як-же: усі дивилися на неї! Дитину-ж рідну, не цупиня ховає! Тай сам же сказав: „не вміла любити, умій поховати“! То чого-ж ще він вимагає од неї отой премудрий?!

Карпо нарешті не видержав лементу жінки та дітей, випередив похорони, випередив навіть хлопчиків, що бігли поперед процесії, наче він поспішав, щоб скоріш позбутись покійниці. Це вже якось не годилося.

— Ну, тай невіглас!

— Справді, наче штундарь якийсь! — гомоніли подекуди.

Поховали Вівдю, вернулися до-дому. Сідати-б обідати, — батька нема. Кликали, шукали, чекали, та так і мусили сідати без нього: не одпускати-ж батюшки та й весь мир без обіду!

Вже потім прибіг хтось з хлопців тай каже! — а там дядько Карпо на могильці, та плачуть! Так пла-а-чуть! Аж туга по цвинтарю йде! я аж злякався — втік!

Мотрі ніколи було плакати: треба було гостей частувати, припрошувати, самій до всього кинутись, бо хазяїна в хаті не було. І звивалася молодиця, як на витупці — то до столу, то до печі, то в комору, не гляючи на те, що й помішниці були. Не без того вже, що як заведе хто розмову жалібну про померлу Вівдю, — той скотиться сльозина, як той біб, але що робити? Швидче втре її Мотря і знов до людей звивайся! Досить вже, що той начудотворив.

Другого лиш дня вернувся Карпо до-дому. Прийшов, іузявся до роботи. Усе пішло, як і досі йшлося: праця змінялася працею, клопоти надіями, ті — знов клопотом. Дітки росли, як з води. Мотря так само порядкувала у хаті. Але Карпо з того часу одмінивсь:

схуд — не схуд, а тільки неначе пилом припав: ні ясного погляду, ні веселої усмішки на виду, ні красної та прикладної промови на устах.

— Чого не ти тужиш — га? Чого ходиш, як туматая? Ще, хай Бог милує, притужиш собі покійницю! а в тебе-ж дітки маленькі — вмовляли було його баби.

— Ет, вигадки! Притужиш! Та я-б може й радий притужити, хай-би прийшла та забрала мене у свій тихий рай. Коли-ж годі: мертвий з гробу не встає! Хоч би приснилася коли!

— Чи бачили таке! — спіскували в долоні баби.

— Притужити бажає! Й перельоту не боїться! Це вже, Дух Святий при нас, — Бог його знає що й таке!

— Та ти-б помолився за її душу! — пораїли йому старі сиві діди: — й їй легше було-б на тім світі, тай тобі трохи-б смутку одібрало.

— Молитись за оту праведну янгольську душу?! Та нехай краще вона за нас Богу молить! Наші молитви грішні і брудні проти неї.

І що ні казали, вже й дяк вмовляв, і чорниця Горпина, щоб моливсь та на часточку подавав або щось на сорокоуст пожертвув, — одно тобі править: — не буду я за неї молитись! не вартий того!

— Ну, чи не штундарь же? — ще більше пішла по-голроска по всьому селу.

А той, кого звали штундарем, не раз сидів з розгорненою Євангелією і, забувши те, що зараз прочитав, усе перевертав думку, що цвяшком засіла йому в голову: „возьміте іго мое, ібо іго мое благо і бремя мое легко есть“.

Не легке було йому те бремя, бо здається-ж робив він так, як Бог приказав: проти крови, проти душі своєї робив, переборов усе грішне — людське у собі і легшало було, але от бач! Не слухають його, сміють-

ся, як він, проповідник, оттепер сам собі ради не дасть. І такий він самотній, такий нерозрадний, навіть у рідній своїй родині!

Якось приснилася йому Вівдя: вона з ласковим докором нагадала йому, як просила його прихилитися душею до малих і їм викладати проповідь Христову.

Аж прояснів Карпо.

Незабаром, як тільки впорався трохи з оранкою, з зяблею, назбірив дітвори до своїх двох, почав учить їх читати-писати, молитов, а тим часом розказував їм про Христа та про його святих. Знов повіяло миром і згодою у Карповій хаті: Мотря тішилася, як менші діти беруться грамоти, які вони, нівроку, розумненькі. Їй було краще прилягало до серця, коли мале у голос виводило яку молитву, ніж сам Карпо. Люде не боронили Карпові, ще й раді були, що грошей не бере, і діти не пустують, і сами набивалися дітьми.

Волтерьянець.

— Пані, а пані! А чи й вам так погано сидіти як оце мені? Казав-же отому иродові, Левкові: вимости добре, вибий середину, ні! А тепер, їй-бо, усі кишки перебовталися. Це ж то чоловік, слава тобі, Господи, дужчий та здоровший і, як не як, мужик, слава Богу,— а то ж кобіта! І тендітне воно і непризвичасне!

Оттак звичайно обертася до мене Степан, мій фурман, що не раз мені з ним їздити доводимося. Степан страх не любив їздити мовчки, а зачіпати мене вважав за найкраще саме з того, як мені сидіти. Це була неначе передмова.

Та він і справді співчував мені, бо й сам був щуплий, слабовитий. Серед усієї челяді його й за чоловіка не вважали, дражнили його „куркою“.

А тая стара труська бричина однаково дошкуляла й йому. Як ні мостили її сіном та соломою, як обережно ні їхав Степан, а на гребельках та на узвозах усе те злазило і йому чимало було мороки усе napravити.

Не раз, не два доводилося нам із Степаном держати подорож у всяку погоду, ріжниця була тільки в тому, що в суху Степан лаяв Левка, що недобре налагодив бричку, лаяв і порох, що густо обсідав нас, не давав дихати, а в негоду гримав і на оконома, що мало оброку дає, і на пана, що на таких „цимбалах“ пускає

„сердешну кобіту“ їхати в негоду, нарікав на дощ, на сонце, лаявся з вітром.

І коли розходився Степан, то тоді вже й Богові не миналося.

Щоб звернути його розмову на щось инше, було посміюся йому:

— Ну що, Степане, як би тебе оце почув отець Пимен? от би покуту наклав!

— Е, що там отець Пимен! Якої ще мені покути, як оце щоденно-щочасно покують?

І од тестя, й од тещі, й од жінки... Ще цього замало: дітей, іродови баби понавчали дулі сукати: дай, мовляв, гостинця отому сучому скарбовикові... чи вірите?—йй-Богу!

Ну, от ви кажете: гріх і покута...

А який на мені гріх був, що я зроду покують?

Що я зробив кому лихого, дитиною бувши?—тільки те, що родивсь? та це ж я не своєю волею!

А ріс: не заробляв, не працював, не служив, не слухався? хіба пропивав, або вкрав у кого що? ніхто того не скаже, хіба не пристав у прийми до Ганни, як вона того хотіла? А ви-ж знаєте, що то прийми: ото чоловік, наче в рощину головою впірне: радий би назад,—так і рощину на собі понесе.

То за що-ж мене й Бог карає, й люде карають, і ніхто не милує,—за що? А ще, кажуть, що він справедливий, милостивий, усе бачить, усе знає. Та як же він, усе те бачучи, попускає лихий годині напосістись на чоловіка?

Питав я колись у ченця в Києві (казали праведний, пророкує), ходив колись на прощу, сповідався.

Так каже: „це тобі, чадо, іскушення!“.

А на мою думку: нащо б тее іскушення Богові здалося? Адже він усе знає, не тільки те, що чоловік

зробив, а й те, що зробить, навіть, що дума, думатиме й робитиме після іскушення тай без його!

Оттак хіба, сидіти на небі та зверху дивитись, як по землі, мов черви, плазують люде, та як вони корчаться, звиваються, коли по їх важко ступає лиха година. Себ-то йому виграшка чи як?

І скільки разів я питав наших людей,—„ти“, кажуть, „дурний, а хочеш розумнішим за всіх бути“. Це, кажуть, „не мужицьке наше діло розбирати!“

А як не мое діло, то нащо ж мені Бог оцю голову дав? нащо в неї думок оттаких напхав?

Од чорта? Та же ж і чорта Бог сам утворив.

І то знов: навіщо Богові отой чорт здався?

Нащо йому той клопіт з ним? На що потрібно Богові, щоб над людьми, його дітьми, навік знущався отой кат рогатий?

Було слухаю, слухаю, тай запитаю:

Де це ти, Степане, отаких думок набрався? Чи це сам од себе, чи й другі твої земляки оттакої-ж проміж себе правлять? і чи згожуються вони з тобою?

— Та, пані, що од себе, то од себе, а то ще й людей я запитую: а такі, що й мене розуміють, от Архип, Сергій, наприклад.

— Тільки-ж, як вам сказати: у мене ця думка ніколи й не засинає: точить тай точить, як той шашіль, невгавуючи. А в їх думки неначе дримають, часом лупне очима тай знов закуняє.

А це, мабуть, од того, що всі вони ситіші од мене! додасть з усміхом Степан, повертаючи до мене своє худе-худе гостре личко з густими бровами, з сірими неспокійними очима та тонкими вустами під ріденьким білявим вусом.

Все обличчя його рухливе, дражливе, вся постать тонка та нервова, одрізняли його з усієї челяді й ті не

дурно сміялися, що він „не мужик, а курка, або й чорт його розбере що“.

Вдома жилося Степанові погано.

Сім'я, до якої пристав Степан, була чимала: троє бабів—жінка, теща й тещина свекруха, двоє дівчат та тесть. А тесть, хоч і здоровий був та зате ледачий та ще й п'яниця і робити за всіх про всіх доводилося Степанові.

Ще й парубком, кажуть, був він худорлявий, а що після 10 років у такій сім'ї то звівся на скіпочку; усе частіше став занепадати на груди і саме тоді, коли був не при силі робити, баби його гризли навмруще, а п'яний тесть ще й бити сікався.

Оттоді Степан кидав усе й подавався кудись у службу. Йому не боронили, тільки одбирали усі заробляні гроші. Степан же в службі, де годували краще й щодня не точили, починав оклигати та, як тільки легшало, більш та більш задумувався тай з людьми ділився своїми дикими думками, лякав своїми зухвалими питаннями.

Наймався він і в панів, і на заводи й по економіях. Не любив довго жити у панів і тільки що одідався на добрій харчі, зараз кидав.

— Нудота! каже: їм—їм, мов той кабан, спиш аж тобі очі позапухають, а сидиш на самоті, як проклятий, а ні тобі пісні, а ні тобі балачки, день у день на самоті, як той сич.

— Ну, то хіба ж там нема з ким побалакати? Адже всі батюшки такі проречисті та знаючі.

— От, дайте мені спокій з тими попами. Балакають вони з людьми солодко, поки дадуться їм в руки, а далі вже вибачай: сопе на тебе, або гримає що до хазяйства, а так собі попитати за що—шкода!

Он мене отець Пимен за мої розмови чудно так продражнив, що й сказати не можна.

— А як саме?

— Та-а!.. волтер'янець, каже, ти чортів! Ну що воно таке „волтер'янець“? Що чортів це я розумію, а ото, таке чудне... Та прикро як ще усяка темнота тебе дратує оттак!

Служив не раз Степан і на заводі, на сахарні, та тільки недовго видержував у ряду з тими здоровалими, а ще до того й не любив, що там люде не люде, а немов тобі „лумері“ (себ-то номері).

По панах частіше служив Степан, бо в мужиків не сила його була викрепити, а найбільш улюбив нашу невеличку економію, де й люде були свої ж таки селяне, і в теплій невеличкій касарні було в його улюблене місце у запічку, а найкраще було те, що в нашому невеличкому хазяйстві було лехко з однієї роботи перейти до другої: було стань за чередника, чи об'їзчика, а незабаром, гляди, вже й до стайні перебрався, а то вже немов його власна хата: старі коні вітають, пізнають, молодь скоро привикне до його, усі порядки він знає і його всі знають за найкращого конюха, що пильнує й жалує худоби.

Згодом і на мене переніс свою сімпатію Степан через те, що я хоч частенько виїздила, але шикувати не любила.

А Степанові тільки того й треба: везе не везе, попасає, де тільки можна, напуває, придержує на кручах, не гониться в гору, а що вже нарозмовляється досхочу зо мною, а коли я мовчу, то неначе з кіньми.

Де приїдемо, зараз перезнайомиться з чужими конюхами, фурманами та наймитами, назбирає од їх усяких новин і знов гайда у подорож. А дорогою тече новим потканням на старій основі свої химерні визерунки.

Раз у чистий четвер—саме паски розчинялися, викликає мене покоївка, каже, що Степан з села приї-

шов (а він тоді не служив у нас). Викликає, а сама така перелякана, аж біла.

Вихожу, дивлюсь—мара! Степанове гостре обличчя стало ще гостріше, блідий як смерть, руки й ноги тремтять, волосся настобурчене.

Що з тобою?

— Вва-вва... і не може більш нічого промовити, так йому губи трусяться.

— Господь з тобою! Що сталося?

Напоїла його водою, хлюпнула тричі на нього—трохи опам'ятався, наче прокинувся од сна, та як криконе:

— Пані! ой дайте вашу рушницю! перестріляю продове насіння! Щоб і не смерділи, прокляті!

В силу-силу його вкоськала, посадила та, щоб трохи вгамувався, попрохала зачекати, поки до тіста погляну—бо знала, що він однаково як божевільний, розмовляти з ним неможна.

Минуло з півгодини.

Вийшла, роспитую (уже трохи притих). Виходить, то баби його дуже гризли, то нема питльованої муки на паску, а як одмовив, що не в службі, заробити немає, то гуртом його вибили. Тепер сором не то на людей, а й на рідних дітей глянути.

Узяв пуд муки набір, одніс, сам став ізнов у службу, а на Великдень не пішов до своїх і похристуватись.

І знов почалися наші спільні роз'їзди, а з ними й розмови.

Однієї гарної днини їдемо ми оттак до вокзалу.

Саме проводи були.

День погожий, пташки щебечуть, береза наче пухом зеленим укрилася, пахне, а небо по-над просікою високе високе, чисте та сине! Дуби ще голі стояли,

але по-при корінні їх травиця вже густо зеленіла, квіточки рябили у ній і так було мило та весело: сміятися й балакати й співати хотілося.

Цей настрій одбивався на всіх, що стрівали, або переганяли нас, ідучи до обідні або вертаючись з ву-трені.

То по правий бік дороги то по лівий виразно малювалися на зеленому тлі купки молодниць, чоловіків, бабів у святковій одежі.

Зграї дітвори бігали по обок боках дороги проміж стовбурами та кущами. Молодиці, гарно вив'язані квітчастими терновими хустками несли клуночки та вузлики, чимало й з дітками при пазусі. Дівчата у червоних, як мак, спідницях, вишиваних сорочках, у намисті, у стрічках або й квітках.

Парубки у нових лейбиках, у зелених та картатих поясах, у вишневих кашкетах, просто аж мигтять у в очах, веселі, балакучі.

Одного лиш бракувало—пісні, бо був то ранок неділі, служба у церкві. Одна тільки похмура Степанова постать у сірому лихенькому сіряку псувала ту веселу картину і не тільки тим, що вона мляво коливалася передо мною сірою плямою, а й тим, що по за її зверхністю я відчувала ще нудніщу, ще темніщу його душевну пляму.

— Ач, подивіться! звернувся до мене Степан, показуючи пужалном на жіноту; бачте, які смутні? ото все родителів поминати... А поминала б вас лихая година оттаким цокотінням! Гаття-но! зігнав свою злість на конях Степан, хльоснувши з усієї сили батоном. Коні зірвали з місця, помчали просікою, не спиняючися збігли на гатку, бричка заскакала, забряжчала усіма заліззячками, я схопилася обома руками, щоб не вивалитися.

Степан засичав і зразу зтяг віжки.

— А бодай тебе гатила лихая година! Як що й на тому світі доведеться так їздити, то нехай йому хрін!

Коні тим часом пішли підтюпцем, а далі, у піску, й зовсім пристали.

— Чого це ти, Степане так розсердився? трохи душі з мене не витрусив! Чим я тобі завинила? сміялася я.

Степан сунувся, чмихав, а далі закинув віжки на ріжок передка, застромив батога збоку, і ногу одну перекинув через передок, так що лицем обернувся до мене. То був знак, що бесіда мала бути довга.

— А що б ви думали? Ніщо мене так не рве, як ота сліпота! Ну, скажіть мені ви вчені, освічені, чи й над вами оті забобони мають оттаку силу?

Щось я цього не помічав, а втім не знаю... може й милюся... і хотілося б мені знати як це у вас...

— Та що саме?

— Та ось оте поминання. Я, бачте до того, що ось живе чоловік, терпить, грішить, покутує, знов забуває Бога й не жалує людей, знов грішить ще дужче і ось він умер... він на цей раз не спокутував гріхів... Зараз жінка, мати, батько у плач, до Бога з гвалтом.

— Боже, очисти його! Боже прости! Боже прийми його у царство небесне! а ми, мовляв, тобі за це заплатимо! (мужик за все, про все платить?)

Ну, звісно, шкода свого! А тут уже попи й прислухаються: еге, мовляв, грішний таки ваш Кузьма або Сидір, грішний! Не бачити йому царства небесного, попаде Луциперові під команду, як що тільки кривні не викуплять його молитвою та жертвою.

І такого тобі наговорять: і генну-огненну, і скрежет і плач невгавалючий, і безодню-преїсподню! А бабки ще й дужче стараються: з переляку та з темноти своєї таке вималюють, неначе на власні очі бачили: і ті казани, що смола в їх кипить, і гаки й сковороди розпече-

ні, і чортів усіляких: рогатих, хвостатих, кудих,—бісів, хапунів, чортинят рябеньких, навіть вила ті, якими чорти грішників мішають у казані—усе! доладно! Кілька разів слухаю-слухаю та й кину їм межі-очі: а звідки ви оте все знаєте? Хто з вас на власні очі бачив? Хіба хто вертався з того світу?

Та тільки й досі ніхто мені доладу не доказав, одно — лаються дуже! — Семен знов став поганяти коні. Вони зразу підхоплювали, потім швидко приставали тай ішли [собі ходою, не вважаючи на батіг, що безладно крутився у повітрі: вони знали, що Степанові не до їх, коли він так невлучно махає.

— „І от несуть наші баби: паляниці, яблука, мед, хто й чехоню, або курку печену—і все те на спасення душі. Кажуть, що як принесеш мисочку в церкву, то в той саме час, як піп харамаркає над нею—Бог і на тім світі становить таку-ж мисочку перед душею і вона тоді їсть, покріпляється. Душа! їсть!! Та чим же вона їстиме, коли вже й зуби й кишки тай усе тіло погнило, пропало? І нащо їй їсти, кого покріплити, коли трупові вже ніщо не допоможе? — Н-но, дітки, но! Гаття! а, ти, лукавий! — ач! — раптом звертається Степан до коней. — Та чи є пак та сама душа? Як на вашу думку, пані? Як думають розумні люде? Адже-ж учені люде багато знають, у їх і шкельця такі є, [що [яке-б там ні було дрібне, побачити можна... он мені хвершал казав про халеру: в крапельниці впіймали і побачили. Їй-Богу, ходорківський молодий хвершальчук навіть мені давав дивитись — каже—така малесенька наче пуголовочок і з хвостиком, — проте я скільки ні тулив око — не побачив — не вмію, а от другі наші, то бачили. Так, от, кажу, халеру впіймали-ж і ліків до неї добрали, так от чи не вигадали-б такого шкла, або ще якого начиння, щоб тую душу хоч за самий хвостик уловити або хоч на

один миг побачити? Тільки шкода мабуть! Но, дітки, но, маленькі! — нічого-б я в світі так не хотів, як знати, чи є в людині справді тая душа і як вона живе без тіла.

— Не знаю, Степане, цього ні я, ні другі люде!..

— То-то й ба! Розумні, хитрі люде, всього вчать, а самого найпотрібнішого й не знають. Усякі прилади по-вигадували, аби нагодувати, натішити тіло, а от душі — шкода: ніхто не нагодує. Кричить вона, голодна, репетує, шукає шляху, а тут тобі або — „цить“ одразу, або виплетуть таке, що тільки малим дітям слухать, а вони самохіть лізуть у ту нісенітницю та ще й другому боронять питати про неї.

Зрушений, змучений замовк Степан і довгенько тяглася наша мовчанка. Тільки іволга висвистувала та соловейки заводили. Перед очима пливли зелені картини: чагарники, переліски чергувалися з засіяними галявинами, у вуха лилася разом з весняним вітерцем різноголоса весняна пісня, все заколисувало мене мимохіть і я кинулася, мало з брички не впала, коли Степан зненацька бовкнув де мене:

— А на мою думку, пані, так: росте-росте корова, чи дерево, чи ось збожа (повів пужалном); — виросло, виколосилось, красується, половіє — доспіло. Узяли його скошили, змолотили, змолотили зерно, ззіли, соломку худобі стравили або спалили і — квіт! усе в гній, у попіл повернулося! Худобину взяти, от хоч коня: росте, живе, радіє, працює — зразу — беркиць! — здохло і в гній повернулось.

А де-ж те, що в йому росло, раділо, боялось, терпіло? — його нема! Кажуть, у людини душа, а в худоби пара.

Ну, добре.

Живе людина: росте, радіє, горює, любить, ненавидить, хитрує, бореться, грішить, молиться — прийшла смерть і — зразу всьому тому край. І нема тієї душі і і ні чому її розпізнати. Як рослина, що не має в собі нічого, як худобина, що має тільки пару, так і людина:

вмерла і ніякої одзнаки душі її нема. Та чим же людська душа краща, як ота пара з худоби, як оте ніщо з рослини? — І там, і тут нічого! Жив ти, любив, боровся, страждав — ото тільки й твого! Жив — був чоловік, умер — стратив разом і тіло й душу, — нащо-ж її тоді поминати? Чого дурити себе, що Бог посадовив її у раю на дзиґлику та постановить перед нею мисочку? Тай нащо мені той рай, коли в йому така втіха злиденна: мисочка тай годі! У мене тепер душа голодна, правди шукає, одвіту на думку питає, а вони мені „мисочку“...—

Одноманітна сумна розмова Степанова закінчилася такою гіркою й гарячою нотою, неначе струна, яка дуже натягнена, луснула й задзвеніла. Іхали далі. І не було в мене жадної думки потішити, а ні крихти сили врятувати бідну страждущу душу.

Вокзал був недалечко. Товарний просвистав. Степан торкнув коней та вони вже й сами насторожили вуха й швидче перебирали ногами.

Трохи не доїхавши станції, Степан раптом спинив їх та якось гарячливо звернувся до мене:

— Засмутив я вас, пані! Але скажіть мені, прошу я ласки вашої: скажіть по правді, як на вашу думку: невже в людини так-таки й нема душі? Адже-ж я ось думаю, я обсягаю думкою весь світ: невже-ж думка моя тільки мана й сам я тільки купа маслаків та м'яса? Невже в мені думають ці нікчемні маслаки, це хиряве м'ясо, а не щось краще од їх? невже...

На станції вдарив дзвінок, розлігся посвист, коні вжахнулись і понесли так, що Степанові треба було з усієї сили взятись за віжки.

Так і не діждав од мене Степан одвіту на болюче питання.

Тай що-б я йому одвітила?...

Вона його любила.

Розгорілося, распалалося майове сонце над Святим городом, аж побіліла распечена блакить, нависла, знемігшись, над землею.

На білі мури, на золоті баві й хрести аж боляче глянути. Лаврська дзвіниця уп'ялася в небо сніговим стовпом, але тільки жаром пашить од її зеленасто-білих стін. Деревя, розкохані попередніми дощами, попускали своє рясне листя, мов попарені.

Душно, парко й тихо.

Навіть пташки посоловіли, не щебечуть, а тільки зрідка, мов знехотя перегукуються.

Потомнені прочане туляться по холодках, де їх понабивалося, як бджіл у рою, але немилосердне сонце гонить їх звідти, примушує кочувати з місця на місце,— он тепер загнало їх аж за вівтарь Лаври.

Спить народ, де хто примостився, аби хоч голова була в холодку, за ноги вже байдуже.

До вечірні ще далеко, тай спочити треба.

У холодочку стара баба постогнуючи роз'язує спухлу ногу. Молода дівчина, задихавшись і червона, як мак, біжить до неї з жмутком попушиного листу.

— А де це ти набрала, Одарко?

— А бачте, бабуню, таки знайшла! Я ж казала!

— Отам біля криниці Антонія—Хведосія, що ми воду

пили... ще я тоді нагледіла проміж хрестами на могилах оттакі здорові кущі,—ще там дід якийсь спав.

— Тю! і не боялася сама туди йти? здивувалася молодиця, що досі мовчки лежала на простеляній свитці.

— Оце вигадали, тітко Килино! Що я—маленька? бігати не вмію? Тай чого боятися? одже ні лялечки!

— Еге, чого! Часом застука якийсь... мало там отих босяків та старців шляється... або й ченчики оті—Бога ради!

— Ну, то хіба не втікла-б? Я швидко бігаю!

— Попобігаєш тоді!

Баба обклала спухлу ногу лопушиною, вже їй не так пекло-трудило і вона од полехкості тільки задоволено покрекувала.

Дівчині не було чого робити й вона сіла навпроти баби, підставила просто під сонце свою чорняву неворячу голову і тільки очима водила навкруги: те ж саме що й учора, уже набридло, хотілося кудись інде, та ба! од своїх одбиватись неможна. Аж, ось! через цвинтарь тихою ходою іде якась пані з такою чудовою парасолькою: поверне в один бік—червона, у другий—синя.

— От парасоля! Дивіться, дивіться, бабуню! тормосила Одарка бабин рукав.

— Що там таке? знехотя обізвалося стара.

— Та парасоля ж, кажу! Дивіться бо швидче, ач яке воно! Аж міниться, аж очі в себе вбірає! От штука!

Чи баба глянула, чи ні, а молодиця підвелася й собі задивилася на паню.

— А що це, міні ця пані неначе по знаку? Гляньтено, бабо Оляно: неначе скидається на нашу панночку Лександру.—Саме тоді я у дворі була, як вона заміж ішла.

— Нестеменно вона, тільки на виду повніща.—Баба глянула з-під руки.

— А й справді! Сама вона! А-ну біжи, Одарко, до жени, бо я ж нездужаю встати.

— Як раз! так я вам і пішла! засоромилося дівчина.

— Ще здума, що милостини прохаю!

— От, дурне! Біжи ж хоч ти, Килино; перейми: я ж таки любила її панночкою. Коли ще Бог приведе побачитись!

— О, дя ще тітка Килина! нетерпеливилася Одарка, бачучи, як молодиця поправля коробку на голові та підсмикується. Ото, поки ви чухаетесь, а пані й одійде далеко!

Але пані, що простувала була до ближніх печерь, одразу чогось повернулася й пішла назад.

Не дійшла ще до прочан, а баба вже й гукає:

— Панночко! Пані Лександро-о!

Пані жваво звернулася, поглянула сюди-туди й побачила киваючу голову, вив'язану чорною хусткою.

— Бабо Оляно! невже це ви? Живенькі—здоровенькі! Звідки це ви узялися?

— Здоровенькі були, моя панієчко! От вже не сподівалася, що побачу вас коли! З дому, з-дому, моя ластівочко, з Осиковатої просто! Ще торік обіцялася сходити ік святим угодникам та ось, мабуть, Бог за лінощі карає: стерла ногу, щось прикинулося, то й мушу сидіти, поки одтухне, а то й вечірні не вистою.

Пані зраділа, що побачила людей з свого села, в якому не була ще з часів свого одружіння; привіталася й присіла коло баби на разстеляній Одаркою свиті. Одарка мала повну втіху і з парасолі й з брилика пані з такими гарними квітками й стрічками.

Баба любенько розмовляла з панією.

Сусіди й собі попрокидалися й присунулися ближче.

Інчі й дивувалися, що ось така пишна, гарно вбрана пані та така приступна та приязна до селян.

Вдарили до вечірні.

Густий, повний вщерть, гук дзвону поплив, покотився униз. Ще не замовкла луна, що обізвалася по всіх кутках, як настиг другий, і, перебиваючи дрібні відгуки та метушню прочан, поплив наздогін заміраючій десь далеко луні.

За третім разом дзвін забив частіше і його дуже гудіння вже не переривалося, тільки, коливаючись густими міцними хвилями, струсувало тишу й сон цілоденної спеки.

Немов розбуджений дзвоном, зашелестів вітрець.

Народ підіймався і сунув до церкви.

Сонце стояло як раз проти святої брами і било цілими снопами гарячих промінів у сутінок її склепіння.

Баба через спухлу ногу не пішла, Килина дуже цікавилася розмовою, а Одарка боялася одлучитись од своїх і через це всі троє zostалися коло пані Лександри.

Уже довідалися вони, де вона з чоловіком живе, й як живе, як і коли саме помер її батько, і про всі подробиці, які їм кортило знати.

Тепер пані запрохувала їх до себе в гості, але вони чогось соромлялися та тільки дякували за ласку.

Не всилувавши, пані сама zostалася коло їх і тепер вони мусили розказувати їй про все на селі — про всякі події останніх років, про всіх знайомих, живих і вмерлих, і тих, що повиростали не на її очах.

— Ну, а як там Тодоська проживає?

— Тодоська, кажете? Чия?

— А ота Тодоська — красуня... батька її здається Пилипом звали.

— Ага-га! Моргуненкова, Пилипова! Так, так.

Та вона-ж либонь ще при вас із Охрімом побралася — пам'ятаєте?

— Пригадую — а як же!

— Нічого, добре живе: два сини, має, хазяйствечко.

— Гладка, що їй робиться! Свекір помер, свекруху виперла до діверя (їхній Максим оженився з Мотрею Іванівною—може пам'ятаєте?—таке собі кононастеньке дівча, у вас свинні пасло)—то от вони й узяли стару Софію до себе, а Тодоська тепер сама собі голова! підхопила Килина.

— Ну, а як Охрім?

— Тай він, хвалити Бога, нічого: там такий огрядний, з себе повний, червоний на'виду, — лагідненько почала баба.

— Бо п'є мало!—гостро увірвала Килина.

— Хіба? — здивувалася пані: Охрім — п'є? такий смиряка?

— А то-ж! — різала Килина:—там що-ярмарку, що-свята такий з марнопольки лізе, що аж виліскує, аж з чуба курить.

— Та ну-бо, Килино!—спиняла баба.

— Чого там „ну-бо“? хіба неправда? Ну, хай не щонеділі, а все-ж часто-густо.

— Не осуружуйся, моя дитино, чого там!—втихомирювала баба.

Пані схотілося жартома погасити зростаючу суперечку.

— А чом-же Тодоська його качалкою не почастує? Адже така була козир-дівка, — хлопці голіруч і не приступай!

— Де ви бачили. Вона-ж його любить! Там так любить! — похитувала головою баба — Там так тяжко любить, що аж усе село на їх дивується.

— Еге, маєте собі, панієчко, — перехопила Килина, — там той бідний Охрім аж не тямиться.

Ні з чого й п'є, як з того кохання! Надто вже його Тодоська любить!

Пані здивувалася й просила бабів, щоб довели їй до ладу, як це воно так виходить.

— Та от, бачте, серце—панієчко,—узялася до доладного викладу баба:—вона любить, але то так, що він ніби вже не смій ні на кого глянути, ні де піти, а-ні слова сам за себе вимовити: усе на її підказах. Копійки, без неї не витрать—у всьому рахунок подай, без поради з нею в хазяйстві а-ни ступни, — немов він не хазяїн у своєму дворішці.

— І то все, маєте собі, не лайкою, не сваркою, а тими, тьху — прости Господи! любощами так його оповила.

— Вже ж, певне, воно не обійшлося аби як, присяй-Богу! не втерпіла Килина: уже-ж або абпоїла,—або підкурила чимсь. А тільки він з її волі ніяк не вийде: мов тая дитина за спідницю держиться, зовсім свого глузду рішився!

— Та вгамуйся, молодице, що тобі сталося!—аж розсердилася баба на цокотуху,—не торохти, будь ласка, не перебаранчай!

Молодиця одвернулася й запишалася.

Баба, згубивши кінця, й собі замовкла.

— Так-так, — перервала мовчанку пані Александра—він, здається, і парубком не дуже розумний був.

— Ні, нічого: за батька ніхто його дурнем не взивав, він і до школи три роки ходив, і псалтиря було читає над умершими ще хлопцем бувши, а потім того й апостола: як вийде на серед церкви читати то голосок той аж у баню б'є, аж у бабинці ляскотить! І з себе вдався: ставний, чорнявий, на виду як мак процвітає парубок! а що вже смиряка, а що слухняний!

— І тепер на крилосі читає?

— Тепер не те-е-е! Де ви бачили? Щоб ото Тодоська пустила його на видовисько людям? зроду того не буде!

Адже як-би наперекір і вийшов читати, то мабуть би й там все його смикала то підштовхувала...

— Бо сама неписьменна, то їй і заздро! — увернула Одарка. Баба тільки рукою махнула на онуку: не перебаранчай, мовляв.

— ... а там такий зробивсь несміливий, мовчазний, аж жаль бере: чолов'яга як мур, як мак цвіте, ще краще ніж парубком був, а якийсь приголомшений, мов тая тума.—Ото тільки часами, як вирветься та як закурить—тільки держись, шапко! П'є та б'ється й плаче! Оттак часом і кількоро день. А вона, маєте собі, якась чудна, чи то вже хитра, святий Ії зна: де-б паяти, вмовляти, як інші жінки, або відтягати від сорому додому,—ні! ото він п'є — а вона й собі удає, що п'яна, частує, примовляє, приохочує. Він кричить—вона підспівує, він гуля — а вона й діти на сусіду покине й казайствечко, тай воловодиться з п'яним (сама твереза), бавить його, як малу дитину, приставля усячини—аж поки той сам не запроситься додому.

Прийде (за її-ж таки поміччю)—та як візьметься Ії клясти, що, мовляв, спутала ти мене, 'счарувала! вона сміється, очима грає. Він кричить, гука—вона не лякається. Вдариться тільки Охрім об поли руками (що ти вдієш з оттакою?) та як заплаче! Оттоді вже Тодоська як не визвіриться! Почне йому викладати на очі усе-усе: і як вона йому робить—годить, і як вірно кохає, а що він, бузсумлінний, безсоромний того і в голову не кладе! Та як він, сирота нещасна, безглузда, на світі житиме, як вона ось помре, наглою смертю, присягай—Богу, помре, бо він її до того призводить! То він ще трохи посилюється бунтувати, часом і вдарить, а тоді й прити-ихне! як головешка у помийниці! Оттоді вже вона бере його—зачиняє, щоб проспавсь.

Спить Охрім і день, і другий, аж опухне ввесь.

Аж допіро Тодоська візьметься до його: не то вишкребе, вигемблює, як теслярь дошку, вишарує, мовляв, наче поливу на його наведе. І стане він відтоді тихий-пре-тихий та покірний і працює, мов той віл чорний, тільки очі йому, як баньки шкляні, здається й не кліпають.

— Оце сердешний Охрім ускочив! Так виходе, вона його добре під чобіток підгорнула? озвалася пані.

— Е, не шкодуйте, пані: хіба ж вона йому лихо робить? Адже-ж усе на його користь дбає, так його жалує, Боже! не з'їсть, не зіп'є без його, і яблучком, мовляв, єдиним переділиться.

— Та де вам? Злодійкувати почала все за́дя його! втрутилася знов Килина.

— Оце вже ти зайве, Килино!

— Добре зайве! Хіба цього все село не зна? Отже по крамницях, по ярмарках порається. Такого поназносить: і міткалю, і шерсті, і бомазеї, а того мила, цукру, чаю або того дріб'язку: гудзиків, ниток, голок!

Шалок не купує Охрім. А оно того року такі чоботи добрі вкрала у заїжжого кацапа — сапожника що рублів з шість, або й сім треба дати, — все для когоч? для його, для Охріма! Водить його у тонких сорочках, все мережаних, мов би панича якого, кашкети на йому й дітях...

— Та то, тітко, вже Зінько малий [краде сам! вліпила Одарка.

— Еге ж! кажу-ж їх хлопця старшенького привчила. Там таке прудке, прокляте: ото мати вибере кашкета, надіне йому на голову, візьметься щей другого вибрати на переміну, а воно, иродча, як чкурне! чорт його й наздожене! Поки люде обернуться, а воно вже хто зна, де й опинилося, кашкета в пісок закопало, а само біжить і лементує, що його хлопці набили й кашкета одняли, ще й покаже, — хто саме взяв і куди подався.

Тимчасом мати почне йому сльози або носа втирати, а сама йому в пазуху та в штаненята тиць та тиць градене та лає-лає та неначе б'є: „а біжи мені, паскудо! А біжи додому! І чого ти за мною учепилося—ще мало набили тебе?“ Воно обкрутнулося і хто вже зна де ділося, а там гляди, як прийшла мати до ночов з салом прицінюватись та торгувати, воно вже й нис: „ма-амо! Істи!“ Знов вона його духопеликами та стусанами, аж наче пір'я з його летить, а тимчасом навантажила його салом, то-що, а воно у крик та навзаводи!

А вдома як повикладають,—то гляди: і кашкетів п'ять—шість, і дріб'язку всякого, і сала — їй-Богу, присий-Богу! Люде бачили крізь шкалюбинку в дверях, як вони у-ночі розбирають та ховають.

— Та чом же не ловили, не трусили? І що вона з усім тим робить?

— Що? Лейбі потай продає... звісно, за півціни, а все ж раз-у-раз свіжа копійка. Одежі хлопцям та чоловікові неначе й не купує, а раз-у-раз справляє і то не аби-яке а все крамне, усе цупке та кольористе, що аж в очах мигтить.

— І не ловили й разу?

— Де вам вловити! Вже-ж їх кумпанійка зібралася: вона та Олена Вихриха—може пам'ятаєте?—така груба жінка, що колись із приставом билася. Та ще Марійка Гнибідина, удова — оцієї мабуть вже не знаєте, бо давніше вона з чоловіком усе по скарбах служили. Тільки ці вже кожна свого пильнує: Олена усякий ремінь, чоботи, пришиви, черевики то-що, а Марійка—то вже всякого черепу глядить, до другого вже й не береться, бо колись була їй притичина: посварилася з Оленою, не схотіла Марійка в неї запомогти просити, надумала сама чоботи вкрасти, — що-ж би ви думали? Зараз її зловлено, а били—мамочко! А страму! А Олена також

колись з Марійчиними мисками попалася, та добре, що було чим кидати, коли за нею гналися: усі миски на черепки побила, а таки одбилася. Проте за миски прі-мусили у—двоє запнати, а пострамили добре.

Ну, з того часу вони вже злигалися і заприсяглися одна одній допомагати: та краде, тій передає, а ця збиває за щось бучу, аби людям очі одвернути. А тоді вже й паюються.

— Ну, а Тодоська ж? Допитується пані.

А нічого Тодоська: ще й рази не попадалася. Тай де? Така балакуча, до всякого приязна, жартовлива, усякому баки заб'є, усякому зуби проріже, туману такого напустить, що й!.. А ще до того вигадлива, весела: до того зуби шкирить, тому моргне, цьому загадку загадає—прямо тобі як куцак перед внутренюю крутиться,—де в неї й береться!

А вийде на ярмарок: сорочка на їй тонка, біла, рукава рожами та виноградом повишивані, лейбик гарний, доброї шерсті, оксамитом облямований, спідниця у вісім—дев'ять пілок, такого краму, що й по п'ять злотих не набереш! Хвартух в-зімку терновий зелений або синій, в-літку міткалевий білий, у вісім закладочок ще й з шпяркою і шпярка коронкою обкладена. А намист! Їй-бо, що від шиї та до пояса разок коло разка, червоні, добрі, як біб коралі! Там голова в неї наче з червоної тарілки виглядає. На голові коробка велика (їй, бачте, до лиця припадає. У нас багато молодиць покидали коробки; а Тодоська носить), шовковою хусткою вив'язана, лисніє й міниться. А морду викохала—вибілила, та ще печатним милом вмийється—ну, тобі картина—не жінка!

А ще її звичку знаєте: йде просто, голову вгору дєре, мов тая короліха, неначе ні на кого й не дивиться, а все бачить.

І вже, як хто їй потрібен то так і осяйне! Так і осипле поглядом та усміхом. І от кажіть: инша молодиця у тяжу знидіє, зчорніє, остуда по виду виступить, а ця ще краща робиться, так неначе їй ще більш краси додає оте повненьке черево, що так вона гордовито пре перед собою.

— То ви кажете, що у неї тільки двойко хлопців?

— І-і—двойко! Вона раз-у-раз у тяжу! тільки багато повмірала. То оті чоловіки (ну й невіри!) та й парубки—то аж слини пороспускають, а вона що хоче, те й робить з ними.

— Проте вона що хоче, а не все по її виходе—вступила знов до розмови баба, якій набридла Килинина балачка: — не все, кажу, бо людина загадує, а Бог приказує.

— А хіба що? спитала пані.

— А так, панієчко. За неправду мабуть Бог усе не дає щастя. Думаєте, що як жида обікрасти та кінці приховати, то на тому й край?

Ні, Богові усіх шкода, дарма що нехрещені.

Хіба мало через неї поплакали жидівки? Хіба мало й жидиків отіх набито, що їх батьки поприставляли до торгу, а вони не встерегли краму. Авже-ж десь хоч десята сльозина до Бога дійшла і то за-досить. І не має долі Тодоська, думаєте,—через віщо?

— А ви-ж казали, у добрі, у злагоді живе Тодоська?

— Та воно так... у достатках, не в достатках... а тільки всі бачуть, як воно їм у руки пливе, а як воно їм з рук вислизає, того ніхто не вгадає.

Ото краму того надбає, попродасть, гроші зіб'є, купить худобинку: коненята, бички, овечатка, — то хто зна, з чого те в лісі згубилося, те—вовк задрав, те чогось опухло, опряглося, а там гляди й коні забрато з ночного, і так їм усе йдеться.

— Та то, бабо, може з недогляду? Самі бо кажете, що Охрім задурений, а вона по армарках пораяється.

— А Бог його святий знає, може й з того. Тільки ні—не може того бути,—адже-ж у людей Бог милував, а це їй видко людські слюзи одливаються.

Баба замислилася й похитувала головою.

Молодиця зітхнула і озирнулася навкруги.

Сонечко стояло над самим обрієм. Золоті бані та хрести розжеврилися проти його, як жар.

— А ходімо, Одарко, наберем води на-ніч, поки не смеркло, а то пізніше страшно.

Обидві забрали тиковки і свої й бабину та подалися у яр.

Баба все похитувала головою та щось бурмотіла:

— ... от хоч і те сказати: не живуть дітки у Тодоськи! Мало не що року з дитиною: були й двойнятка, а живуть тільки два хлопчика, та й ті не доладу: один сліпий на одне око, а другий—хай Бог милує всякого хрещеного!—на йому буває...

— Як то буває?

— Ой, там не доведи Мати Божа: кине ним об землю, почне ламати, корчити, а піна з рота так й летить!

— І з чого-б? Молодиця, як рожа, чоловік теж при здоров'ю достатки; ні вона тобі ні підвередиться, ні вона бита, або перелякана, бажає, сподівається тих діток, як божої роси, особливо дівчаток.

Ото вагітна ходе—все думками тїшиться оттоді найбільше й дбає усячини. Приведе дитинку, як квіточку, як огірочок, і знічев'я оце тобі взяло правцем поставило, руки-ноги покорчило, оченята під лоба пустило і—вже по ній! Ні заломогти, ні запричастити, а часом і охрестити не вспе.

— Ото нещастя! А вона що ж?

— І-і, не кажіть! Що вже вбивається, що плаче—

заходиться, заклинає себе, аж сумно, а то вже зробиться, як не в собі і річ їй одбере, і сон, і їжу, одно—ходе по хаті й по надвіррю, так би й світ за очі йшла, якби не ловили, не вертали. Охрім до неї й сая і так—ні пари з вуст, иноді лиш клипне очима, осьміхнеться мов крізь сон і знов ходе-ходе, шукає, нудиться.

Уже чого не робили: і до бабів, і до знахурів, і до татарина, що на льоси кидає, і до угодників печерських—ніщо не бере. Часами питаємо її: що тобі тоді болить?—„нічого“, каже, „тільки усю мене обхопить щось тай держить, під груди підпре, ссе-ссе, а тільки-но рота роззявити, щоб слово вимовити, або заголосити,—воно тобі підкотиться клубком та у самій душці й застрягне, що ні пари, ні духу не пускає.

— І справді—, що хоче вимовити, силкується — то тільки ках-ках-ках, мов качка на яйцях, а далі завищить, зарежоче, загавка якось, хай Бог милує, аж сумно.

То Охрім бере тоді її на руки як малу дитину, несе в хату, зачинається, щоб ніхто й не заходив (бай-дуже, чи нагодована—напована худібка, чи де там ті діти блукають), дає їй якісь ліки пить, хустку мочить—до голови кладе, аж поки стихнеться. Тоді засне, спить часом цілу добу, прокинеться—як перемита і все забуде, що з нею було. Оттоді вже як учепиться до Охріма, то той вже й не радий...

— Що—лається?

— Де вам! Там сором казати: мов дівка жирує, лащиться, на шию чоловікові чипляється, мов навісна! Такі підуть любові — милощі та женихання,—цур їм! І горілка, й пиріжки й усякі витребеньки—гульня йде і спинити їх нікому. А хазяйствечко як раки з мішка. Оттак гуляють, не статкують, аж поки Тодоська знов не почується. Тоді все вже набік, стане спокійна, поважна, схопиться до хазяйства, усього направляти. І дикий не взяв її: золоті руки!

Вмент оберне те, що тижнями ростігалося на всі боки. Оттоді Тодоська почне латати дірки: де який ярмарок, базарь, яка okazія—там вже й есть її, тільки стережи краму, а припилювати й не кажи! От і всі знають, а немов курячим зубом обчеркнута: не доступляйся до неї, не впіймаєш. Вона-ж певна у собі, похожує мов тая краля, а-ні тобі встиду, а-ні сорома, мов у своєму праві.

— От бачите, бабо Оляно, по вашій розмові мені здається, що увесь недолад у Тодосьчиному житті тільки через її хворобу та оті гулянки.

— Еге-ге—ваша правда: воно, хазяйствечко, любить ока, гулянки його не прибільшують. А тимчасом і люде (е у нас такі!) — той курку, той овечку, той поросятко — воно, мовляв, неправдою надбане, не гріх його й узяти,—гляди й звели!—додала Килина, вернувшись з водою з яру.

— Ге ні! Люди людьми, а що за гріх Бог карає, те й покутувати треба. Хіба дурно оті прокльони?

— Бабо, а через що ви кажете, що гріх їм тому, що дуже кохаються?

— А вже-ж, серце! Чоловікові з жінкою треба по закону жить, як Бог приказав, а не як парубок з дівкою—от що! Одна весна на рік впада. Хіба дурно старі люде вигадали, що—одно, мовляв, дівка простоволоса, а друге жінка білоголова? Не впада, не подобає ніби!

І стара довго ще щось собі бубоніла похитуючись. Дзегарі на дзвіниці програли тричі, зибив дзвін вісім годин. Час було прощатись.

Ще раз пані запросила до себе землячок.

Обіцяли одвідати, як повернуться од стця Іони.

Пані поцілувалася з бабою, з Килиною й Одаркою і пішла, провели її до брами й вернулися.

Минуло два роки.

Одного ранку пані Александра побачила знайомі прізвіща Охріма Турченка та Тодоськи Турченкової.

Охріма за крадені коні, з якими попався, коли переводив з ярмарку на ярмарок (хоч і не сам крав) засаджено було у тюрму на висідку, а тимчасом жінка віддячила свідкам, що були проти його: спалила хату, та так влучно що там і діти попеклися.

Тепер мали її вислати, яко палія, на Сахалін.

Пані Александрі скортіло побачити Тодоську. З ласки знайомих здобула собі пропуск у тюрму і пішла, узявши з собою щось їстівного на гостинець.

Не впізнала пані колишньої красуні, коли дозорець впустив її вкупи з іншими в покій, де давали побачитись з арештованими.

— Вам кого? запитав.

— Феодосію Турченкову!

— Ось я!—озвалася висока бліда жінка з запалими щоками, з пригаслими очима. Колишньої маківки, рожі, яскравої краси як не бувало, а в великих каріх очах стояла така безодня страждання й такий був допитливий їх зір. Дивилася наче не на те, що круг неї, а бачила щось інше десь глибоко-далеко.

Якось не дуже дивувалася, що це пані прийшла до неї. Блідо усміхнулася.

— А як же! я вас пам'ятаю, як ви були ще панною.

— Спасибі, що одвідали!—сказала.

На приноси й не розглядалася. Жалітись теж не стала, коли пані її розпитувала, так собі плакнула трошки, немов для „годиться“, і знов її обличчя прибрало того неживого виразу, замовкла, лиш коли-неколи озивалася коротеньким словечком. Тільки як пані збиралася вже йти, Тодоська стрепенулася:

— За що? скажіть мені—за що? Чим я так тяжко

прогрішила? Аджеж я й душі своєї не помилювала і людей спалила не за кого, за його-ж тільки! Вік свій, всю душу свою оддала йому... Щоб він без мене був? Я-ж його любила, пані!

— Я-ж його тяжко любила! Більш над світ, над себе, над рідні діти любила! Батьком—матіррю, цілим світом хотіла йому стати... а він...

— Що-ж він, Тодосько?

— Він?—зостається вдома! Мене ніби на Сібір, а він не піде за мною, він зостається!...

Страшний корч перебіг через усе лице, в горлі захрипіло, загарчало,—Тодоська разом вибухла плачем, реготом, гавканням і покотилася додолу в лютій істеріці.

Даремні були всі заходи пані та дозорців коло непритомної: Тодоська не приходила до пам'яті. Так і однесли її в камеру на руках, мов мертву.

— І часто на їй це буває?—питала пані у тюремних.

— А буває! Омертвіє оттак, одлежить часом і половину дня, а тоді прокинеться і всього забуде.

Одразу думали, що приставля, коли-ж ні! Ото одеревіє—хоч ріж, хоч коли її—нічого не чує, а вичунає,—то хоч убий—нічого не пам'ятає. Уже й били, і в канцер садовили...

— А дохтореві-ж не показували?

— А на що б то придалося? От швидко вже нарядять етап, піде собі голубка на Сібір тай годі!

Охана
17^х - 88

У ночі.

Догорів літній день. Щирим золотом приснуло сонце з-під високих, а чорних ялин, половинкою вирізалось на край небі, тоне-тоне... ось чвертка... шматочок... іскринка—і нема вже!

Тільки ясно-рожева пелена окрила увесь західний край неба, чорними визерунками виступають на ній дерева старого панського садка.

Довгій-довгій той літній день! Чого-чого не перейшло від світання до смеркання, чого тільки не наслухався цей сад, що вбирає кожен вигук з поля, кожен гомін з села, вбирає, та,—поширивши у-десятеро, віддає луною. Ось і тепер: ще здалека котиться полем гуртова парубоча пісня—то йдуть косарі. Раптом десть наче навперейми вирвалася дрібна дівчача. Обідві нарізно плинуть, перегукуються, перешкоджають одна одній. Але обідві все ближче та ближче і ось—прийняв їх у своє лоно старий сад: залунали—загули чоловічі басы й тенори, золотими разками переплелися з ними дівчачі сопрани, й обидві пісні—поважна й жартовлива різно початі, не разом кінчаючись, давно злилися в незмовкаючу гармонію й перепоновили вщерть темний затишок.

Ось і пройшла робоча юрба. Десть уже на селі сухо й різко лящать голоси, а сад, ще повний гомону, луною повторює в найдаальших кутках відгомонки пролинутого співу.

Дожеврило й згасло рожеве слайво. Змовкла й луна. З села подекуди доносяться поодинокі вигуки, собачий брех, бабська лайка, — але все те не здолає вже розбудити наново затихлий темний росяний сад. Скінчилося деняшне життя, починається вночішне: он крагулець метнувся, кажан цirkнув, сова прошамотіла на своїх м'яких крилах, прогук басистий жук, зашкреблася лісова миш у дуплі. Згасли відбляски на небі, почезли й тіні, й невиразно малюються на темному тлі чорні стовбури, ледві ясніють росяні галяви; в кущах замерехтіли світляки. Тихо. Любо. Все хилить до спочивку. І все напрацьоване, натомляне радо поринає у той святий спочивок: спить ліс і поле, спить і сад, село засинає, навіть економія. Тільки пустотливий регіт, вигуки, біганина паненят по темних алеях псують гармонію святого спочивку. А чому їм і не бігати? Чом не пустувати?—Не виробилися, не потомилися за день, а по холодку ще легше та приємніше бігати, ніж у тяжку деняшну спеку.

Здорові, безжурні, веселі—бігають, перегукуються, співають, і—рад не рад, а мусить старий сад розносити їхні веселощі луною на задрість та досаду натомляному селу. Не раз тукне на ту луну який дід або баба, що голосно молиться перед сном на зоряне небо, не раз і сільський песик заведе, загарчить сердито.

Зорі все більш розжеврюються на чорно-синьому небі, роса все густіше сідає, тиша щільніш огортає околицю. Навіть у паньському дворі рухи й розмови в'ються разом з світлом лиш коло ганку, де пани вечеряють.

У далекий кут, де стоїть пасіка, майже не досягають ні згуки, ні пасма світла. Тихо, як дзвони здалека, гудуть бджоли, сопе та крекче крізь сон старий пасішник Охрім.

По стежці обережно ступає хтось босими ногами, часом хрупає під ногою суха галузочка, часом чмихне собачка, то проважає хазяїна свого на нічну варту.

— Діду — діду-у! — Мовчанка.

— Діду — Охріме! — Спите? — Теж саме.

Нічний мабуть махнув рукою: дзвінке дерев'яне калатайло, незважене в руці, безладно простукотіло.

— А, це ти, Степане! — загув з катраги дід.

— Та я-ж!

— У обхід?

— А тож! А ви, бачу, вже й тее! — чути, осміхнувся Степан.

— Еге, брате, слава Богу! Щож — не нахиляєшся хіба, не насіпаєшся за день? Оно чотирі рої ниньки вхопив, трое здержав, один утік: ніяка собака до помочі не стала, хоч ти лусни! Оце раз, як обпали бджоли (третяк навісний!), то-ей-Бо, думав—пропаду на груші!

Кричав-кричав, гукав-гукав — а-ні телень! Хоч би лялечка тобі озвалася!

— Що це бо ви, діду? — засміявся нічний, — повен сад народу, галас такий, що дивно, як ще пасіки не розпудили, а ви ремствуєте, що людей бракує.

— Тьху! хіба то люде? — Пани прокляті! А найгірш оті паненята...

— А чом-же ви їх не покличете? Адже-ж там двойко чималих є хлопців, либонь і під вусом...

— А, дай міні чистий спокій з отими ледарями! Цілу тобі днину гаяють — гасають по саду, по лісі й по полю, якоїсь лихої клепки носить їх, аж повпрівають! Казав-би за ділом, а то все за виграшками. А тоб-ти, хлопче, у мужика не попотят коси? — Щей як! А ці лобуряки й під вусом усе маляться, бий їх сила Божа! Віриш: цілий день працой-працой та ще й оглядайся, бо понабігають, порозбирають хто граблі, хто лопату

хто грасу—геть порозносять! Он і до сітки узялися—уюю продерли, а тут підеш роя збирати, то та бджола шкварить тебе, шкварить...

— А ви-б не давали.

— Не даси! Моя воля? Адже старша пані сама-б мені за їх очи видерла. Порозносять, ироди, порозгублюють, а ти мовчи, коли не забаглося лиха, та мовчки розшукуй!

— Е, діду! Сказано,—молоде, зелене та ще й в роскошах виросло—що воно розуміє?—Хіба то воно винне? Матірки та батьки не вчать, а самі дитенята нічого собі, незлі, он хоч-би той Оркадій...

— Не об Оркадієві річ—цей доправди сердешна людина, та він зовсім не їхнього й кодня: десь і мати—удовиця на чужині заробляє тай синові не з медом доводиться, оно й сюди не гуляти приїхав: що-дня щось проказує нашим лінюхам.

— А хіба ще не всі книжок вивчили?

— А не всі! Отой бичисько, Стюпка, казали, й цього року знаменту не здав. Люнька теж більш у-дома гостювала, ніж у Києві вчилася. От і мусить цей бідо-рака їм свого розуму позичати. Та хіба це тільки наші такі?—усі чисто паненята такі, бодай вони виказалися! Хіба мало мені розповідав Оркадій...

— Він? такий завше мовчазний?

— Е, то тільки так здається! Отут часом прийде та як візьме розповідати, або росчитувати про все на-світі, що лиш на селі трапляється. Тай сам чимало світа побачив, чимало знать чужого хліба з своїми слізьми попоїв! І так, чуеш, Степане, доладно хлопчисько розповідає—старому б так не сором—йй-Во!

— Прибріхує либонь?

— Ну, вже не без того може! Онде й наші, як з москалів додому поприходять, то чого-чого тим язичищем не виплетуть,

— А ти, дурню лісовий, слухай та мовчи, бо далі свого Ірпіня не їздив, кращого нічого над Ходорків не бачив!

І дід, і вартовий замовкли.

Тихо стало та сумно. Ще сумніш стало, як у далекому кутку запугував здоровенний пугач і гучна луна нешвидко розлягалася, застрягала в гущавині не-виразним смутком.

— А проти чого, діду, пугач ото заведе?

— Та, кажуть, ніби мерця віщує.

— Так, так... Ото зараз у гущавині, а далі надлетить, сяде на панський будинок та у димарь так просто й дме, я сам бачив! Кому-ж це вмірати черга: хіба нашої старшій пані? Усе-ж бо слабує.

— А чорт би взяв як найшвидче і саму її й дітваків її вкуці! Може-б хоч трохи попросторнішало, може б хоч легше дихалося!

— Ну, чого бо ви, діду?—а гріх!

— Така не призведе на гріх? І—і, проклятуца баба, дарма що шляхетна та теїдїтна! ниньки, братіку побачив-би ти, як вона ту бідну Тодоську шпетила—а-ай-яй!

А ця сердешна, візьми тай бовкни: „як маєте отак їдирати, краще одразу рошчитайте!“ Як не скинеться тоді стара, як не крикне! зблідла сама, а з очей блискавками так і сипонула! Бідне дівча аж присіло з ляку.

Вона таки з'охмалася: вдарити не вдарила по писку, а тільки так стрепенула дівкою, що та кумелем проз двері та по сходах, та аж під ганком опинилася.

Важка, стерво, на руку, дарма що раз-у-раз слабу вдає та до лікаря їздить!

— А їздить! Вже-ж не з добра: кому охота ліки пити без потреби? Здоровому лікарь не кумпанія! —

— Пхе! ліки! докторь! А ти й віриш, що вона справді лічить хвороби їздить? Дай мені чистий спокій!

— Ге-ге! так он бач як!

— А то-ж! Старе луб'я, а тягається...—тьху!

Діди змовкли знову.

Старий Охрім вже проспався і йому кортіло гомоніти, а Степан і радніщий би заснути, так не можна: варта.

— Ох-ох-ох! Усе мені ламає, усе болить, чи на негоду, чи що. А тут цілий день прибірай та прятай, неначе щодня гостей сподіваючись. А найбільш мені ота панна Люня увірилася. Глянь, — дівка майже на відданні, а цілий тобі день грається: то з зайчєнятами, то куріпчат або перепелинат повну пазуху напелехає — носить, а то верхи скаче, витівки витіває, а оце до граблів, до ґраси візьметься куди—яка тобі робоча! А я й бачу її мов наскрізь: усе оте аби лиш перед Оркадієм хизуватися—новенький бо ще. А то прибіжить: „давай діду, меду! Та хутко, та зараз — мама приказувала!“ Серед білого дня, бач, вирізує цільника — оттакої вигадують! І мусиш!

Зібрався,—а її вже лиш хвіст по-за тинем майнув.

А що вже в покоях вичваря, — не приведи Боже! Дві покоївки такої роботи мають—це за такою дівулею—о! А хоч-би воно тобі коли голкою копирснуло,—зроду-звіку!

„Я, каже, не люблю жіночої роботи: така нудота! Ось рушниця, коні — то моя втіха, а усіх отіх свиней, курей, корів — фе, як не терплю!“ А била-б тебе лихая година! Корови та не любити? У хазяйствечку не кохатись? От-же нашої дівки, якої хоч спитай—то коло такої корови навколішки-б упадала, як-би їй досталася! А вона, бач, у конях кохається! Правда, як приїде з прогулянки, то з бідного коня аж мило летить — оттак любить вона його. А вже нагодувати, напоїти, вигребти гній, підстелити — це вже Лавринове діло. Іноді лиш

ускочить у стайню, стрічками гриву позаплітає, хвоста ножицями підрівняє.

„Я“ каже, „люблю свого Булата, сама за ним ходжу!“

А тут роби-роби, аж крижі тобі тріщать і ця робота все не в щот.—

— Що-ж ти його зробиш! озвався Степан, мабуть таку вже долю нам Бог присудив. Не нами світ почавсь, не нами й скінчиться!—

— Доля, доля! І долю переробити-б можна, як би оціх ледарів позбутись! Не нами світ почався!—то мо йнакше б пішло.

— А хіба, діду, і з їхньої руки нема добрих людей? Оно, хоч би коновівський дохторь, або вчителька з Соколівки, або пані в Яреськах...

— Тю на тебе! Хіба-ж то справжні пани? Та то-ж майже такі пани, як оце ми грішні, одне лиш, що освічені.

— А освічені! не як ми темні, то-то й ба...

— Чого там „то-то!“ А ти пошукай між справжніми дідами-багатирами, хоч би освіченими! знайдеш хоч одного совісного?

— А омелянівська пані?

— А-а-а... стерявся старий, не знаючи, що сказати на таке.

— Ну, та то вже, мабуть, якийсь виродок з їхнього стану, самі-ж про неї кажуть, що не-всі-дома. Знов-же, кажу тобі: дурні гроші, от вона й пхає їх куди треба, куди й не треба. А мо', брате, ще й пиху свою панську тішити: мовляв, таке ще встругну, як ніхто з сусідів—нехай дивуються!

Оно дивись: школу збудувала (і навіщо вона?!), болницю, ліхтарі якісь чарівні, читає шось у свята, молодь збирає до школи, оно тепер ще, казали, ясли якісь для дітвори виробляє.

— А ти й віриш, брате, що то од щирого серця? Брехня, братіку! Ото все лиш аби покрасуватися, почоту зажити від людей на заздрість сусідам—вірь мені!—

Але Степан усе не здавався: чи то його м'яка добра вдача, чи то чудова тиха ніч робили таке з ним, що йому не вірилося у те погане, що викидав на очі дід.

— Ну, діду, як би не було, а все-ж треба їй дякувати, що вона це все робить на користь мужикам. Адже схотіла б—забрала б усі гроші, махнула за кордон тай промантачила, як хотіла—й хто б заборонив?

— А! дай мені спокій! Усі вони одним миром мазані, усіх давно пора викоренити геть до щенту, до душі! Щоб і краю не паскудили, землі святої не псували!

Степан замовк. Дід з пересердя аж відсапував.

Степан голосно позіхнув.

— Еге, вже Віз над ялиною—час мені йти далі з моєю музикою!—сказав він, беручи калатайло.

— На-добраніч, діду—Охріме!

— Іди здоров!

Босі ноги обережно затупали по стежці, зашамотіли в траві, собачка чмихав і гарчав, часом і гавкав, а калатайло дрібно вибивало свою дерев'яну пісню, і луна од неї розкачувалася й заповняла увесь заснулий сад.

Тимчасом вгамувались і панські діти. Під старою сосною постелилися хлопці, полягали й весело спочивають після рухливого довгого дня. Дарма, що не примусом, на тяжкій роботі, аме своєю охотою намахалися молоді руки, набігалися струнькі ноги то з рушницею по рудках та гайках, то верхи на конях, то на гойдалці або гімнастиці. І любо тепер, вивернувшись на сіні проти зоряного неба, лежачи потягатись та верзти язиком, що перше на думку спливе, або й так мовчки

дихати, слухати, як засинає сад, як старі сосни та ялини думають свою віковічну думу.

— Стьопо, — спиш?

— Сплю! Або що?

— От колода! Чи ни сором же спати в таку чудову ніч? Глянь, яке небо глибоке-глибоке та зоряне. Чи тобі здається, що зорі складаються в якийсь дивний визерунок, неначе напис якоїсь східньої мови?

— Чу-ва-ли! Ще дурні греки повигадували отих Ведмедиць, Касіопею, Оріона, Плеяди, то-що—а воно все схоже, як ото чобіт на алілуйю!

— Овва! новенький дотеп? Чи власний же? Мабуть у пана Зігмунта позичив. А проте—свиня ти, Стьопо, їй-богу: ні крихти поезії в тебе.

— І це чули! Панна Люня ще й не так уміє: і чарівна ніч, і таємнича розмова гилля, і оксамитна риза ночі, золотом вигантувана, і квіткові душі, й думи лісові—чували! Тай уприкрило-ж воно, Боже спаси!

— Ніч, як ніч: хропи — висипляйся, коли не маєш охоти до дівчат на село; ранок — рушницю на плече й гайда на рудки! День — лаштуйсь, як найвигідніше, найкорисніше провести. Птахи на те, щоб стріляти, квітки на те, щоб рвати, горілка на те, щоб пити, дівчата—щоб любити, а життя, брате, на те, щоб жити,—так то! А ви, делікатні юноші, тільки киснете та антимонію розводите—дур вам!

Він сердито загорнувся в ковдру й знарошне, щоб одчепилися, захріп.

Ображений товариш — Ільком звали — попередумовчав, не знаходячи слів, а далі аж сплюнув.

— Скотина! свиня!

— Чого це ти лаєшся? — считав підходячи з-за рогу анеї Оркадій.

— Ну як-же його не лаятись? Має, тварюка, такий

рай, а тільки й дбає про своє пузо—і це у 17 років! Що ж з його у 30 буде!?

— Ха-ха-ха!—розлігся чийсь дитячий голосок.

— Наш Стюпка буде, як пан Бучинський, що двох людей його пропихатимуть у двері. Ні, краще: то буде Петро Петрович Петух, що у Гоголя.

— Ну, а що ти-б на його місці робив, Ільку?

— Я? Та я-б такі діла завів!

— Які саме?

— Та вже завів би!—Які-ж саме! — Та вже завів би, кажу...

— Одначе?—не вгамувався Оркадій.

— Та ось... уже-б одного матеріялу етнографічного назбирав-би силу-силенну. Та вже (додав пошепки) у мене й так є два здоровенні зшитки!

— Ну, то що-ж по тому?

— Як що? Душу, думку народню вистудіюю...

— Ти вистудіюєш! Бавишся тай тільки!

— Звісно бавлюся!—злісно огризнувся Ілько,— а чи не думаєш ти, філософе, що й ти зміг би в якій пригоді стати народові якого ти ні мови, ні поезії, ні історії не знаєш?

— Ех, братіку, не поезією тут пахне! Тут усі злидні, усю скорботу й лихо треба дō-дна вичерпати, тоді лиш добереш способу, чим можна тут допомогти.

— А як же ти цього досягнеш, коли не знатимешся з людьми, цураєшся їх?

— А ти думав, — оттак вони взяли тай роззаявили перед тобою душу, мов тую вершу? Бач, не мали на кого здатись, та на тебе, що, мов той метелик, скрізь літаєш—пурхаєш та шукаєш усяких забавок.

— Ти вже в нас додільний та мудрий! Чи не пошився бува й ти у марксісти, чи ще якісь „істи“? Адже-ж мода тепер!

— Марксіст не марксіст... а шкура на мені не панська, то й мрії й забаганки не панські. А коли хоч знати— я не цураюся людей, еднаюся з ними та тільки не по твому — Хлопці помовчали.

— Маленький Хведь, що недавно сміявся з Стюпки, тепер смачно сопів, Стюпка теж спав, чи уявляв сплячого.

— А знаєш, Ільку, який чудовий суб'єкт тутешній пасішник?

— Мм-да! фігура характерна! Чи не з козаків часом він?

— Стюпку вкусив комарь чи що, і він кинувся, та з досади, що перебили сон, і собі встряв у розмову.

— Де в чорта там козацтво—ото вигadaв! Це, мабуть, за його сувору лайливу вдачу ти пошив його в козаки.

— За те мабуть, що вас обох з Люнею добре нагонить!

— Та те дарма...

— От ти це задарма! — палко перехопив ображений Ілько,—а його я бачив нераз в иншому: розумний, знаєш, дідок і совісний, оно як роботу свою чесно сповняє, щирий, вірний...

— Це Охрім та вірний?!—галаснув Стюпка,—хо-хо-хо! та він тебе і виведе, і проведе, щей такого тобі благочестія напустить — живий до Бога лізе! Хитрий, проклятий дідуганище, чорти б його драли! Та в тім і всі вони такі—брр! ненавижу!! Це тільки мама, не знаю нащо, „антімонію“ з ними розводить: бабляється з їхніми слабими, жалує отіх слинявих бабів та сопливих дітей— і нащо вони їй придалися?

— Чи спасення душі хоче заробити? Не розумію!

— Самій аж з душі верне,—добре знаю, що гидує, ненавидить а туди-ж, мовляв,—„я філантропка“... Ох, швидче-б мені маєток в руки: я їм покажу таку філантропію!!...

Оркадій обурено встав, схопив чиюсь одежину на-
опашки і раптом одійшов од товариства.

Довго він блукав по темних алеях, затоплював
зір у високому спокійному небі, огидливо здригуючись,
коли до вуха йому долітав масний регіт Стюпки та
Ілька, які видимо вже качалися од Стюпчиних анекдотів.

Думав був хлопець піти до пасішника погомоніти,
як бувало нераз, але його в саму душу вразили не-
нависні дідови слова.

— Боже, яка злість! яка лють! — подумав хлопець і
швиденько подався в другий кут.

Гарячої голови й роса не холодила, думка думку
побивала, обертом у голові крутилися питання: як же
бути? чим засипати цю прірву між людьми? Коли дій-
дуть люде до згоди, до братнього життя?

Як одкрити очі цьому темному, безпашному, але
безкрай милому людові, якого Оркадій зазнав однедавна,
але щиродушно полюбив. Що він повинен зробити?

Не знав Оркадій і тяжко себе картав за свою
нікчемність, городянське виховання, що зробило його
безґрунтовним, вутлим, нездатним, як звернутися у
всякому становищі. Податися у Толстовці або Неплюєв-
ці? — Так шкребе-ж щось на серці! Заквасувати себе у
сельські учителі — так занадто-ж рямця вузькі й сила
мала! Вивчитись на адвоката або дохтора та піти на
село? Або, може, просто в попи? — піп багато здоліє й
доброго і лихого! Тільки от неприємність: оженитися
неодмінно треба—брр! Молодому мрійникові ще зовсім
була чужа і прикра ця осолода, про яку про те багато
чував і од товаришів і з книжок.

Мрії, думки, докори, плани—все вертілося в гаря-
чій голові, гонило сон, і тільки вже світом заснув
Оркадій під копицею, проспав схід сонця, проспав
навіть чай

Дід — Охрім бачив його сплячого, коли замітав стежки й тільки дивувався, чому це він спить не в гурті і так до-пізна, та пожалував будити.

А пані Зайківська, мати Стьопки та Хведька з панією Іванівською, матіррю Ілька, Люні та Сімочки,— обідві пильно придивлялися хлоп'ячим обличчям: Стьопчиному на цей раз приємно, а Оркадієвому підозрено та бентежно, деж пак: примерклі очі на блідому виду були підведені здоровими синцями, руки були то мляво болісні, то нервово—жваві.

Ззиралися панійки, з-околу заводили річ про всякі нещастя, які бувають од горілки та нічних гулянок. Остання-ж публіка за столом здивовано переглядалася, тільки Стьопка, з Ільком давилися од втриманого реготу, штовхалися по-під столом ногами, Ілько нарешне зачипав дівчаток, щоб хоч пискотнявою перебили мамам розмову. Один Оркадій нічого не помічав: у голові все снувалися думки, які заплінулися в-ночі.

Матірки вже й не змовляючись постановили собі добре стежити за Оркадієм, щоб бува не призвів їхніх діток до роспусти і, вставши з-за столу, пішли обідві в проходку, палко про це шепочучись.

Дід Охрім, їрасуючи крокетну площинку, чимало дивувався на обох паній. Ні він, ні вони не знали, чого часом навчиться людина тихої літньої ночі...

1896—1909.

У школі.

Школа була ще зачиняна і дзвоник не дзвонив, а дівтора проте купчилася коло його, роєм роїлася і гула. Знати щось стурбувало її або дуже зацікавило: куди ни глянь, звідусіль біжать, лящать дзвінками голосами про якусь новину, инчий і книжки вдома забув, так порожнею торбиною й вимахує.

Мішма йде дитяча розмова.

— Одарко—Одарко-о! біжи швидче-швидче! гуката купка дівчаток до білявої дівчини, що вивернулася з-за сусідньої ліси.—Дівчина була з найдальшого кутка.

— А що трапилось?

— Тетеря!! спехторь приїхав!

— Ну?! до нас? деж він?

— Та ні! ще не до нас, а он у старій школі був учора то там таке разка-а-зують! А сьогодні й у нас буде!

— Ну то що? хіба ми його не бачили? Чи може, скажеш, тітрадок не понаписували? Адже Зіна Васильовна назбирали цілу гору!

— От тобі й бачили! Ти вже думаєш, як того бачили, то й цей такий само! Адже-ж той умер!

— А це-б-то новий?—Ох лишечко!

— То-ж-то! А кумедний, дівчата, кажуть, а клятий!

— Та вже клятіщого навряд чи знайдеш за того, що був, тай то... аби тітрадок нагородили чималу купу на столі: уриється тай не баче, як и завдачу один одному

покаже, як хто й підкаже, а часом і списати можна щось.

— А це-ей вже не такий...

— А що?

— Там кажуть, біга, як несамовитий! по всьому класі, до усячини чипляється, не посидить...

— Чи ти ба!

... Мотьку питає, з чого в неї сорочка...

— Ай дівоньки! а вона?

— Звісно, язиката—як одрубала: не з чого-ж каже, як з полотна. „А плаття?“—а плаття в мене з байки. „А хустка?“—тернова!—Вилупив очі поклипавав-поклипавав: „харапо!“ каже—„а полотна?“—з пряжі! „а пряжа!“—з прядіва.—„А прядіво?“—з льону,—„харапо! а байка?“—Мотька тільки плечима знизує... „а ситець? а сукно? як сукно робиться?“ Дівчата печуть раки: не знаємо! не вміємо! не бачили, бо в нашому селі не виробляють! А він тоді як не витріщиться до Марії Миколаївни, як не почне їй виговорювати, та так і сипле й сипле! аж у класі сумно, аж школярам ніяково!

Тоді Зіна Васильовна бачуть—лихо та моргнули на Проценкового Митьку та на Кіндратенка Йвана,—то ті всилу-силу приперли усі тітрадьки з учительської. Тільки ото розіклали по всіх столах та стільцях,—аж він скік!—і до їх!

— Боже! усі аж побіліли! як один, повскакували, инча дівчина й зачісатись не вміла, а Сергій Дударенко застряв під партою:—ручка впала—лазив доставать.

А спехторь до їх: „здрастуйте, діт!“ вони, як один: здррастуйте!—Боже-ж! як розсердився! „што ви дітї, не знаєте, хто я? Як ви здоровкається? хто я? хто я? хто я?“—тика на перебір то одного то другого. Вони понякались, сопуть, задні переморгуються: оце; мабуть, треба по салдацьки—шепоче Семен Клямка.

Уже ж тоді спехторь вичитував-вичитував, коренив-коренив: і „неважі і неuki, і чурбани“ — та все скосу на Зіну Васильовну. І щоб ви думали? Як раз на Семенове вийшло: себ-то до його треба здоровкатись: здравія желаєм ваше-скоблагородіє! Ото глядіть і ви не забудьте, коли хочете лиха трохи збутись.

— Еге-ж! ну, а далі що?

— А далі—от сміховина! Заставив Петра Нестеренка читать по книзі, а там було: на плоту стоялі баби все колотілі бєльє вальками. Пита, — що то значить? А Петро ка: на забор повилазили старії женчіни, белую гліну ви-качували.— „Как?! што за чіпуха? для чіво-ж оне туди повилезлі?“

Петро ні в сіх ні в тих:—або я, ка, знаю?

Він ще дужче! „хто, ка, одветит, што такое вальками? вальки? вальок?“

Одна дівчина каже: та оце у нас гліну як вимісять, то викачують в такі кругляки, наче хлібчики.

„Не так! не знаєте!“—І заходився сам розказувати: плів-плів, а сам о-оттакі косяки на Зіну Васильовну подає.

Та ми слухали-слухали... а далі Каська Лемерівна, шпитонка, тиць руку вгору! Знаю, каже! Це, каже, по нашому називаецця праник.

„Как праник? Сміюшся?“

— Та ні, то так на його кажуть у нас:—праник до прання, або прач.

„Ага! прачкі! бєльє стірают! тоді він тільки трохи схаменувся.

Зіна Васильовна стоять та тільки губи кусають, а далі кажуть: може угодно посмотреть тітрадки?— „Какія тітрадки? К чему ето? Зачемъ столько?“

Зіна Васильовна пороскладали-ж так гарненько, купками,—оце чистописанія, оце аріхметика, оце переположе-

нія—куда тобі! Нічим не вгодиш! Кричить, кричить, а хто його зна й чого, ніби то „нащо бумагу переводите, а діти не знають того, чого треба“. А найкращих тітрадочок так навіть і не подивився,—аж шкода: дурно старалися!

Завдав завдачу: то наші хлопці бачуть, що такий кип'ячий, швиденько так вирішили, не всів він і до краю дочитати, вже з половину руки вгору підняли.—Отже недогади! репетує, що не вислухали умовія, не повторили у голос, не сказали планту, не подождали його команди і—таке всяке, тю на його, навіженого! Неначе це письменна завдача, а не ізустна. Знов коренив увесь клас, знов виговорював Зіні Васильовні, що вони, бідненьки, аж у-плач. А він тоді дверима хрюп! Зачинився в учительській та біга-біга...

Хло-о-пці-і... їде! Розітнулось з-за купки дерев на горбку. Дітвора, як горобці враз шугнула до класу. Оповідачка з сусідньої школи перескочила через перелаз і ушилася поміж кущів коло школи, щоб побачити, як то воно буде. Дзвоник зателенькав ближче і в хмарі куряви підкотила до школи бричка, де сиділа гостроверха постать у дорожньому балахоні, наче мрець, одноманітно сіро-жовтого коліру.

В школі—ні чичирк! Старий Панько на широко розчиняній брамі пильнував інспектора і тільки той поваживсь злизити, дід підхопив його по-під руки. У сінях дід так широко узявся роздягати пана що й сурдута було потяг разом з балахоном, за що й достав „старого дурака“, але далі не пішло, бо на дверях з'явилася учителька. Чорнява огрядна удовиця весело зирнула чорними блискучими очима, вітаючи гостя і той искрявий промінь насмішки різно одбивсь на обличчях діда і пана: дід спік рака, а пан, що було вже надувся і почервонів як индик,—одразу аж збілів і змішався перед кра-

сунею. А вона, ще раз глянувши поуз пана на діда з бадьорою усмішкою, вже запрохувала у клас і разом питалася, чи не вгодно буде пройти в учительську спочити або чаю напитись. Жовтий мрець ожив, закланявся, заметушився, подибав з витягнуеною шиєю і жваво з-під лоба бігаючими очима за привітною хазяйкою. Але дарма було очам бігати: гарні просторі сіни з чистими білими стінами, знизу пофарбованими на-чорно, щоб діти не яловили, з чистою пофарбованою-ж діжкою для води, з бляшаними, блискучими як срібло, кухлями та чистим рушником на кілочку, мотузяні матки до витирання ніг та густі-часті вішалки для одежі,—ні за що було зачепитись начальницькому окові. Учительська мала й зовсім вигідний вигляд: шахви, повні книг та приладів до вчення, м'якенька канапка, часи з веселим дзвоном, стіл, застеляний білою скатертиною, з чайним посудком на йому, навіть квітки-вазони на вікнах,—усе аж блищало і здавалося тільки відповідною рамкою до тієї хазяйки, що так вміло все те опорядила.

„Распорядітесь, пожалуйте, прозвонить на сбор“,—сърбаючи чай промимрів інспекторь.

— Для чего? школа в сборе“.

Інспекторь тільки брови підняв:—школа, що була повнісінька, німувала. Змішавсь трохи, допив шклянку й почав чогось шпортатись у своєму портфеліку, а далі скочив, наміряючись іти в клас.

Учителька Олена Петровна плавким рухом запросила його у старший клас, де готувалися до випуску. Але й дітвора не дрімала: мовчки, чи пошепки вони вже змовилися вітати інспектора, що й Олена Петровна не знала. Тільки що з'явилася сухорлява начальницька постать у дверях,—клас, як один вже стояв і, мов салдати, вигукнув:—здравія желаю ваше-високоблагородіє!—Олена Петровна здивовано глянула на свою ко-

манду,—але на її питаючий погляд—привітними люблячими одказали їй старшенькі: мовляв—„не чіпайте“. Інспектор був задоволений, наче його щось підсадило ще вище, мов накрохмалило, і він поважною ходою переди́бав через увесь клас, став у передньому кутку і звелів читати молитву. Діти переглянулись,—учителька махнула їм звичайним рухом і вони доладне заспівали молитву; тільки хлопці не так гукали, як завше, та дівчачі голоски з-остраhu виробляли ніжну трель. Ще більш надувсь пан, але милостиво кивнув головою і попрохав починати урок.

Спокійна й бадьора, Олена Петровна почала як і завше на свіжій голові арихметику. Під впливом її оксамитного контралято обісмілюлися й дівчата, і завдача, химерним клубком кинена дітям, уміло й дотепно розплутувалась, крейда хвацько постукувала по великий дошці і за жвавими викладками інспектор не міг допилювати як діти йому викладали, бо зараз же, як прохоплювалась яка дитина нешкільним ви́роком,—одразу ж і справлялася, й завдача розгорталася далі.—Спинити не можна було так дружне і разом працюючий клас. Аж утомився кліпати очима інспектор, звелів перемінити. Витяг з свого портфеліка якусь книжку, сам прочитав нудним голосом маленьке оповідання і завдавши тее саме написати „своїми словами“, подався у другі, молодші класі. Там вже потроху гула дітвора, наче мухи в глечіку, але разом жажнулася й мовчки зірвалися на ноги, коли побачила пана. Цей, що вже милостиво підив „здрастуйте дети“—у відповідь почув якесь мішане „мекекеке!“ Зморщивсь інспектор, наче оцту закоштував і з докором витріщивсь на Олену Петровну. Але вона мовчки весело сміялася очима проти його кислого погляду і дивна річ!—він сам зараз задріботів, виправдуючи малечу:—„а правда! ето еще рекру-

ти! неукі!“ — Малеча навіть з образою переглядалася: як-же, вони, второгодники, а їх прирівняли до звуковиків?!—ну, та хай йому!

Завели діктовку. Сам інспектор, не довіряючи нікому, заходив по класу, проголошаючи слова з такими чудними наголосами своєї вологодської вимови, що дітвора зразу переглядалася й між собою і допитливо з Оленою Петровою, а далі якось оторопіла і мов згубила щось, писала все „на одчай божий“. Хлопець коло дошки пік-пик раки, похапцем витирав, як хтось з товаришів піднімав руку на знак помилки, проминав слово яке знов вилетіло з уст інспектора, далі поспішав вписати проминуле, наскакував на нове і—швидко дошка зарабіла такими визерунками та сивими хмарками на чорному тлі, що вже далі й садити літери було ніде, бо останнє слово прийшлося уже на ніжці дошки. Інспектор все міряв та міряв клас довгими ногами і, як ото, кажуть, лев підхльоскує себе хвостом, хочаби розсердетись, так він з кожним кроком наливався злістю.

„Что за безобразіє! Довольно! Это у вас худший ученик?“

— Олена Петровна спокійно, але без усміха дивилась.

— Нет, он не плохой ученик!—згорда одказала вона. „Соберіте тетраді!“ Дежурний хлопчик скочив і миттю зібрав купку зшитків. Інспектор якось хижо ухопив свою здобич і поклав коло себе.

Того-ж таки хлопчика од дошки викликав читати. Зовсім зажурений ішов він на своє місце. Тільки проходячи глянув на Олену Петровну і вона непомітно для інспектора погладила його по голові й глибоко заглянула йому в-вічі. І дитина спазнула виразом такої вдяки за цю ласку, що вже сміливо полізла на своє місце, вихватила книжку і вперлася очима в інспектора. Той підійшов, розкрив навання і звелів читати. Давінький

альт зачитав одне з тих чаруюче-ласкавих „вспоминаній дѣтства“ Ушинського, і весь клас якось одразу заспокоївсь. Так що коли доводилось продовжати,—діти на півслові радо підхоплювали і чепурно та виразно читали далі. Але пан супився: не до вподоби була йому ця стара книжка і хоча діти радо переказували своїми словами гарно зрозумілий зміст, інспектор усе їдирав,—і „кніжка“, мовляв „устарелая і рассказы слішком уж наївние і ученікі слішком позволяют себе коверкать язык“.

Олена Петровна зауважила, що це-ж ще не випускні, які повинні вже все докладно вимовляти по руськи, але важне те, щоб вони розуміли читане і хоч як висловили його зміст. Куди-ж тобі!

„Что же это? В каком государстве мы живьем? какія задачі преследует школа? что это:—малорусская сепарація заводится! Да кстаті,—дети: где мы живьем?“

— У Кучугурівці!

Інспектор морщиться. Діти догадуються, що не так.

— У Таврії!—У губернії!—У Росії!

„Так, в Росії. Кто правіт Россіей?“

— Государь Император...—задріботіли діти вивчений титул. Перечитавши на ймення весь царський дом, інспектор учепивсь, як звати губернатора!

Шталмейстер двора Его Величества—і далі вигукнули діти, зрадивши, що зрозуміли, чого хоче пан.

„А что же это шталмейстер?“

Одразу дівора спотикнулася і переглядалася. Маленький, але жвавий и небоязкий Данько Чиж витяг руку вгору.

— Штанмейстер... ото значить главный майстер, што одѣжу на царя шіеть...

Горе! Трохи не луснув пан з пересердя!

Даремне Олена Петровна вмовляла його, що це ж дітям зовсім не може бути ні зрозумілим, ні потрібним.

„Етак оні у вас нічево знать не будут! пожалуй оні ні знамені, ні герба русскаго не знают!“

Олена Петровна тільки плечима знизала.

„Дети, что значит знамя?“

— Знамя—то салдацкая короков! как флаг!

„Ну-да, вроде флага. А что такое герб? герб что такое?“

Але тут оніміла уся школа: такого мудрого слова ніхто не знав.

„Ну, когда нікто вам до сіх пор не рассказал, то я вам расскажу!“—дуже притискаючи на окремих словах, почав інспекторь.

„Герб—ето сімвол... знак... ну... фігура такая... означающая...“ плутаючись повів довге пояснення поважний педагог, але дівтора ніяк не второпала мудрих слів.

Аж упрів сердега, а діти все баранами дивляться.

Пустився на приклади.

„Ну вот, видел ли кто нібудь монету? рубль, полтіннік, пятак?“

— Виделі!—зраділи діти.

„А что на ньом ізображено?“

— Написано! напечатано! вирізано словами й ціфрами!

„Так—так! А на обороте?“

Хто зна—квітка якась? озвалася дівчинка.

— Орел! орел!—визвалися хлопці (бо вміли в орлянку грати).

„Так—орьол? а что же оно такое?“

— Орел—птиця, тільки тут неправдешний, бо з двома головами. Того не бивает.

„Ну-ну — не бивает! Двуглавый орел — это герб византийскій а із Византии он перешел к Россіи. А всмотрітесь — что у него в середке?“

— Кишки!—прохопився якийсь дурник і зараз же засоромивсь. Якесь бистрооке поспішило на підмогу.

— А там верхівець, а під конякою гадина!

„Ну, зоть-вот! Верховець, на коне ето святой Георгій, а под конем гадина, змей—вот ето і есть рускій герб! Повторіте!“

— Герб російській — орел, у серці його верхівець, кінь і гадина-змія!

„А-а, Боже мой! Олухи! дуракі!“

І опять довге нудне проказування, що таке є герб.

Але якийсь хлопець обісмівився й підняв руку.

Інспектор не дививсь. Другі вже потихеньку підказали.

— Іван Кравченко хочеть сказати!

„Ну-ну, что ти?“

— Ваше... ваше... скоблагородіє! я знаю, я імею герб!

І він витяг посрібляний значок союзу Р. Н.

У Олени Петровни здрігнули брови. Але хлопець вже радісно простягав значок інспекторові.

„Вот-вот-вот! где ти взял?“

— А міне Костя Полевода дал: у їх аж три вдома есть!

Але інспектор не слухав далі, а задоволено провадив лекцію про герби усякі: і імперські, і губерські, і повітові, поясняв, малював на дошці.

Сонце вже обійшло школу й заглядало золотим скісним промінем у другі вікна.

Дітвора аж мліла од втоми та голоду. Олена Петровна, що безнадійно слухала тую лекцію, непомітно вийшла розпорядитись в учительську і звідти, хоч приглушений, вчувся брязкіт посуду, дзеленькання пляшок та чарок.

Насилу вгамувався спехторь: вуха мимохіть дали вістку голодному шлункові, що в учительській куди цікавіша буде розмова. Він витяг з кишени годинник, а

Олена Петровна вже була на порозі й привітно всміхаючись, запрохувала гостя.

А їй радісно-ж, хоч і захлялими голосами співали хлопці молитву, а вже на прощальне вітання інспектора ревнули хто ввіщо: і „прощайте“ і „щасливо оставаться“ і „час добрий“.

Треба було-б повчити ще,—але мимохіть тягнуло до страви. Батюшка, учительша й спехторь сиділи за обідом. Батюшчині медові розмови, блискучі веселі очі та брови гарної удови, а ще більш чарочка та закусочка потроху вкоськали розлюченого пана.

І вже не був таким різучим його голос, коли він доводив учительші, що повинна вона дбати найбільш за те, щоб у дітях розвинути патріотичний дух.

Хитра вдовиця вже помітила, що одлигло і їй захтілося покепкувати трохи.

І ось, коли вже збірався од'їжджати інспекторь і круг брички стояли батюшка, учителі і учительки з інших шкіл, що прийшли попрощатись, а разом і дізнатись, яке вражіння повезе інспекторь і чого їм сподіватись,—коли він вже хтів розпочати свою прощальну орацію—Олена Петровна, смиренно спустивши очі, підвела наче-б резюме усіх його заміток, що робив у школі, і попрохала, щоб допоміг їй постановити краще науку патріотичну, надіславши наглядних пособій.

„Як-то!“ здивувався вже й сам.

— А так: ізучать герби по мелкой монете или по рисункам неудобно: красок там нет, а нужно би ети герби сделать покрупнее, из жести, что-лі, і образци флагов і знамен тоже. Не мешало би и моделі орде-нов, все в увеличенном віде,—о, тогда я ручаюсь за свою школу. Теперь же при всемъ стараніі, сознаюсь, не могу нічого!

„Да-да-да! Наглядное преподавание! Прекрасная мысль! Чудесно! І ви їх будете в скорості іметь.

А присутні ледве здержувались од сміху.

„Да і как красиво будет выглядеть класс, украшенный щитами, гербами, флагами“.

„Да-да-да!..“ лебедів, зовсім розварений інспекторь, усядаючись на бричку. „Даю вам слово! Прекрасная идея! Прекрасная учительница! Учитесь у нея, господа!“

А „господа“ ледві на ногах встояли.

Не всіла бричка зникнути з очей,—як уся кумпанія так і гогонула і довго качалася од реготу.

А по селі скрізь полетіли крилаті звістки про начальницьку ревизію та про ті педагогічні реформи з бляхи та перкалю, що мали окрасити школу та насадити в їй патріотичний дух. І, Воже!—чого-чого не нагородила гуляща уява наших цокотух! От тепер наше село, що вже не має колишньої забавки з потайних мітінгів, „проклинацій“, газетних і словесних звисток про політичні події,—жадібно пробавляється і цією новиною.

Плетуть казок, а в тім—тепер так дійсність переплетяна з казкою, так попередила її, що всякого сподіватись можна...

1909.

На Солоному.

Бліднуть, гаснуть золоті визерунки на посірілому небозводі. На обрію, крізь туман пробивається щось живе—ось і пробилосся: веселе око світової зірки у рясних золотих віях, радісно тремтить-моргає. Вітрець мабуть зітхнув: з далекого Дніпра доніс дужий після дощу жаб'ячий гомін.

Ніч здає. З нею разом здають і болі та муки безсоння.

Збирається на дрімоту.

Хатня задуха наморочить голову, руки мимохіть простягаються до вікна.

— А гостець?—шпигає в думці.

— Ет, однаково з сьогодні треба перемінити ранні ванни.

— А пропасниця? дощик же звечора...

— Та-а! порепана земля давно й останню краплину випила, а як що—то навіщо ж хінін під подушкою?

Клопоти набік, скік-скік і—вікно розчинено.

Крізь важкий дух солоного озера вже летиться з тихим дзюркотанням по тополях та осокорах пахучий вранішній вітрець.

Двоє молодих соловейків навперейми дощебечують нічні арії, жаби з далекого Дніпра окселентують. Десь над головою мовчки вовтузиться неприспана гава.

Крадькома од себе слабій висунувся по пояс у вікно й жадібно хапав погоже повітря.

— А киш! одразу сам себе загнав у ліжку, жажнувши свого вчинку, укритися по-під бороду ковдрою, здригнувся тричі—й солодка млість огорнула стомляне тіло, а душа поринула в мінливосамоцвітній плетениці.

Рябіє, мигоче-крутиться, що мига прудкіше й ось провалюється кудись глибоко, лиш з самого дна глухо чути вранішнє кукурікання. А далі й те зникло.

Вілий день панує-царює в соняшнім вінці, у блакитних ризах.

Досвітня метушня по дворах та вулицях вже вляглася. Зкрізь тихо й на дворі самі діти.

— Хведь, а Хведь! Онде грамофончики!

„Бреши... де?

— А оно-но, понад вікном!

„Побіжим вирвемо!“

— А пан битиме?

— Де там! пани довго сплять!

— Еге, кажи! А вікно нащо одчиняне?

Вщухло. Пан вже виспавсь і йому стало смішно, але навмисне почав злегонька хропти.

— А бач, хропе!

Жваво, як молоді звірятка зашаруділи хлопці проміж кущів рожі, орґівії та рай-дерева, затріщали роскохані стебла та листя півників.

— Ага! ось червоний!

„А в мене синенький!“

— А міні-і! Митько, Хведько, да-ай! запищав малий, що не зміг дістати квітки на високій тичині.

Ні Митько, ні Хведько не давав. Дітвора забула про небезпеку й завелася, мов горобці.

Васильки, та повняки, та півники тріщали під босими ноженятами, дрібні кулачки гупали де попало, проте хлопці билися мовчки, сопли тільки.

— А що то ви робите—га?—страшним басом загув сплячий пан і його кудлата голова одразу вирізалася в рамці вікна.

Старші мовчки дременули, zostався лиш малий, що мняв роздушену квітку та хлинав.

— Чого се ти, Свиридку? а що то в тебе?

„Грамофончик!“—зиркаючи з під лоба прошепотів той.

— Чи ти бач! який пущівіринок, а й воно зна грамофона! не можна ж: курорт!—засміявся собі пан. — А влучно!—грамофончик! Які малюта дотепні!

У голові майнуло гарне російське оповіданнячко, де так само дитина прозвала грамофонами кручені паничі. Але то була панська напевно дитина, а тут якже? воно-ж таке мале, що щей на пароході мабуть не було, де моторний жидок поштує купальників своєю нестерпучою машиною.

— Ну, не плач, ось тобі який гарний грамофон!

Пая (нехай буде Гаврило Петрович) зірвав пишну темно-синю оксамитну квітку хлопцеві.

— А через що се грамофон?—запитав.

„Так... грамофончик!“ і застидався. А коли Гаврило Петрович одхилився од вікна й не дививсь у вічі, хлоп'я одразу обісмілилося.

„А в нашого дядька є вел-и-кий! здоловий! та клици-ить!“

— Хто?

„Грамофон!“—знов утупився хлопець.

Старші вже й собі приступили.

— Еге, в наших тата є грамофон. Та такий здоровий та гарний! та дорогий! Ось нехай приїдуть та як накрутять, та як пустять—оттоді!

„Й насі татко уміють“... почав собі малий.

— „Верзи-и! Ні, ось як наші тятя та як накрутять,

то тільки шш! жжж! кр-кр-кр — е! е! е! Гайда тройка снігучисте!“—заспівало старшеньке.

„Ні, Хведю—краще, як бариня на базар іде: хе-хе-хе! ха-ха-ха! хо-хо-хо! на базар іде! ху-ху-ху! та рего-че! та пищить!“

— Або краще, перебив його Хведько, й кумедно надимаючи губи, зачитав: качка... на-пароході! куміцьки цени! копитан! станови пароход! у—е-е-е!

І дівтора навперейми почала приставляти. Гаврило втішався з їхнього захвату, а під причільним вікном на вулиці зібралася вже чимала купка сусідської дітвори й незабаром тільки й чути було мішма уривки пісень анекдотів, робленого реготу, лайки та музики.

— Ах, ви, шибеники бісові! Чи ти ба, що завели! Ось я вам тройку дам! ось я вас покуховарю! ось тобі многі лета! промовляла стара хазайка, лякаючи деркачем онуків.

— Ба, які беркі до чого! а до оченашу чи богородиці то й язики зараз повсихали? А лиха година та нещаслива з тими матірками: чого глядять? Якого добра сподіваються?

І баба, засапавшись, кинула деркача й витирала спітніле обличчя ріжком білої косинки, коли побачила Гаврила Петровича, що виходив з хати, вибіраючись до купелю.

— Чого се ви, Пилипівно, так воюєтесь з дівторою?

— Та, Боже-ж мій! як не одбуксиш капосної дівтори, то й страху тобі ніякого! Знівичили їх тією капосною машиною! бодай вона вже скрутилася!

Гаврило знав, що бабу не переслухаєш і перескочив через перелаз, держучи звинене простираadlo та пальто.

Сусідська дівтора наввипередки посунула вздовж провулку на озоро, але помилилася: Гаврило пішов не

туди, а до вдови Махтодихи, що парила слабих у грязевих купелях.

— Хведько! а чи швидко вже ваші татко приїдуть?

Хведь, що вже оббіг хату і викравсь з сучок через тин од бабиного деркача, сторожко опинився поміж діворою і пошепки сказав:—не знаю.

— Ти-б хоч матір попрохав—хай би заграла на грамофоні, пана купальника підвеселила!

— Пан! який там в чорта пан, як він сам: ні жінки, ні дітей, ні наймички—нікого нема!—з призирством озвалася найстарша, Оришка, з сплячим немовлятком на руках.

„А може ще приїдуть?“

— Де вже! Для себе тільки кабінет найняв, а зала та спальня та столова так дурно й стоять. Голодрабий твій пан!

— Ні, він доблий! мені грамофончика дав!“ озвався задиханий Свиридко, що теж якось видрався з під бабиного ока.

— Ні-і вже! Грамофончика! От якби конхвєктів або копійку!—глузували діти.

„Дасть! і конхветку і копійку: я поплюсю!“ правив малий.

— Бариня, бариня! Вам квартирі? ось гарна, Ванни?

— У нас аж три горниці!

— А в нас садок! і курінь свій на озері!

— Не слухайте, бариня: їх хата розлазиться!

— Ой брешеш, як собака! Де?

— А з надвору! од комори!

— А в нас грамофон! переможним тоном вигукнули Хведько й Митька.

Поки дівора змагалася, барині, порадившись з звощиком, проїхали далі, де в кінці вузького, як труба, провулку, лежало блакитне срібно-яскраве солоне озеро,

чорними кучерями акацій та синясто-прозорими маринками коло чепурних хаток кругом його. Вловці не вдалися і хлопці, похльоскуючи бур'янових коней батіжками, закурили по піску до озера, а нянька з немовлятами вмошувались по холодках, до креймашків то-що.

Сонце підбилося ген-ген по-над осокові, роспекло пісок, пересмужило його синястими холодками од хат та верб, позаганяло туди собак і курей, і все замовкло під його варом. Куди-ж народ подівсь? На косовиці? на бацтанях? Що роблять чоловіки й жінки в сій солоній слободі! Таке питання раз-у-раз муляло Гаврилову думку, як він тільки оселився на сьому солоному озері, куди лікарі посилали гоїти здобутого в школі ревматизма. Перші дні він був в Одесі, але не до душі прийшлася вона йому з своїм рябютинням, галасом та неспокоєм курорта і от вибрав він сей тихий захисток, нарааний йому земляком. Принадні куточки, чепурненські хатки, та тке озеро, без жадних курортних будівель, вкрите лиш чистою блакитю,—все се дуже врадувало замученого чоловіка. Але неприємно вразила його примішка до селянського життя й обхідки чогось зайового, незнайомого. Перш за все вразила його та „нїжненька“ мова, якою жстрили його й на громадському пароході, і на базарі і особливо в слобідці, як шукав собі помешкання. Намисне, з притиском він держався своєї мови, і швидко здобув собі прізвисько „полщак“ або „полтавець“. І разом з сим повну зневагу в дорослих і в жидів, які звичайно держали всю торгівлю містечка в своїх руках, які наповнювали чепурненські дачки і солоне озеро сюїми слабими і задавали чимало тону. За теж йому через се стало спокійніше: його забули, і він тихомирно жив собі в хаті під осоками, товаришував з дїтворю та старою Пилипівною і ніхто не квапився заходити з ним у приязнь. А стара баба і мала дїтвори

не дуже ще держалися „п'їжнінької“ вимови і виявляли себе з усією своєю душею: з нехитрими хитрощами, з наївним цїнізмом, з перенятою в дорослих запопадливістю.

Вражало тільки Гаврила те, що ніколи він не бачив людей у звичайній селянській роботі: навіть жінста, якої було скрізь повно по дворах, раз-ураз била байдки, навіть на городах її не видко було, навіть коло худоби не поралася.

Здивований, він якось звернувся до Пилипівни

— А коли у вас косовиця? Жнива?

— Нема в нас чого косити: і наділ малий тай той оддали сусідам, бо самім невправка. А ось наша косовиця, ось наші й жнива — усе тут! показала круг себе і на озеро говірка баба.—Сього тільки й глядимо.

— Ну, а чоловіки?

— Чоловіки, хто на судах плаває, хто на пристанях, ну, є такі, що й коло землі. А городи і садки з нас нейдуть: солонець. Де вкинеться, там уже що ні роби — нічого не вдієш. О-оно бачите у сусіда акацію яка жовта, наче в сухотах, — ото й є солонець. Скільки сажали — всихає. Городиня несмашна: буряки солоні, капуста гірка, огірки сохнуть, хіба подекуди баклажани, перець солодкий та картоплі потроху. Тут колись на цьому кутку одно горе було, не з доброго дива ми і переселення подалися були.

Солоне так собі одвіку й лежало, дурно вакувалося, то щей у-трое більше було. Ні в йому риби, ні коло його городу, а селитись деє треба, тісноє пішла на старих дворищах. Ото почали сюди хто найбільші без худоби, без ніякого добра, аби якусь ханучину сплести, щоб дітвору не померзла — а самі тріхи коло землі, а то все по заробітках. А тут підійшли духи літа. Почала сіль сідати на озері. А сіль тоді ще казенна була. Зраділи люди, мовляв, хоч сіль своя буде. Почали

брати—а вона ж недобра: гірка, пекуча, тхне. Дізналася казна, пристановили сторожу, заборонили.

Ну, звісно: хоч гадюк наклади коницю та пристанови сторожу — то всякому скортить украсти. От і почали тягати сіль з кагатів, або просто з озера. І, Боже, скільки тут народу скатовано. Було нагаями як зчешуть, то так кров'ю й підпливе. Пішли свари, нарікання. Коли осе Бог погодив: розлився дуже широко Дніпро, вода десь полід землею проточилася й до Солоного, розлила, забрала на кілька літ сіль з його, так що ні за віщо було вже битись. Народ просунувсь ближче до озера, а там, як знов сухоліття, почали люди знов купатись — от і довідались, яка в йому сила, і замість клясти та тікати од Солоного — бач як присунулися! Он почали і по трясовинах будуватись: бачите, он як висипають високо перше ніж сохи становити — вхитрувались люді! Може б воно й ще лежало те Солоне дарма, як-би не жида: допомогся одному слабому, другому, розголосили скрізь і посунули звідусіль. А равін то тут дешево було все, не як тепер. То тая сердешна жидова, вбога, недужа та обшарпана, так і посипалася на цілюще озеро, на свіжий воздух, на здорову харч.

— Кажете, дешево перше було?—перепитав Гаврило Петрович, аби додати охоти бабі.

— І-і-і! Так вам дешево, так дешево! Добре було! Масло було 15—16 копійок, яйця — 10, молока — хоч залийся. А що вже риби, що городини з сусідніх слобід—то вже й не кажіть!

— Через що-ж тепер так подорожчало?

— Та через люд же! А до того й дороги. Колись було кіньми або шаландами поки то доплентаеш, а тепер усе парохода, або чавунка—от усякому і лехко стало їздити. От і найжжають, слава Богу, кожного літа стільки, що

Дніпрова Чайка. Твори. Книга II.

12.

часом і собі нема де примоститись — усі куточки по-
наймають. Пороскуповують по добрій ціні харч, а й
заробіток нам усім коло слабих. То що-ж нам те поле,
або баштан?

Оттак нераз розбалакував Гаврило Петрович з
жінотою, що мляво вешталась по надвіррю і охоче
ставала на балачку з „препростим“ купальником. Гля-
неш — уже коло воріт спинилися дві сусідки, третя
перехилилася через свою лісу, он там проміж вербами
біліє-пливе чиясь голова у білій косинці, а в дверях
або вікнах повитикалися молодичі босі, простоволосі.

Бо нудно жіноті і всяке надзвичайне явище збиває
їх докупи: бричка з проїжджачими, рудо-зелений страж-
ник з шаблюкою під пахвою, подзвін по вмерлому, або
купальниця гарно вбрата. Кидає жінота і обід у над-
вірніх печах недоварений, і немовлят у колисках під
акаціями і репетуючих коло воріт свиней, аби тільки
натішити голови й язики.

Гаврила Петровича, що звук до трудящої як
бджола українки, прикро вражали сі язикаті нероби, як
і „нїжнінька“ мова, як і запопадлива метушня та вле-
сливість, але, придивившись ближче, він зрозумів, що
інакше і не могло бути: треба-ж було пильнувати всяку
оказію, що могла корисно або шкодливо вплинути на
купальників, а через те і на кишеню. І вже не такі
противні були йому байдикуваті жінки, які справді
самі, без чоловіків, управлялись і заробляли на зіму.

Зрозуміла стала йому й та пошана до синьої
смердючої тванюки, яку так старанно виволікали з
озера, розвозили барилами й діжками по дворах, гріли
у великих казанах, закуривши всі дворища бур'яновим
димом та смердючою парою купелів.

Сонце караючим оком нерухомо витріщилося зверху
і земля репалася під немилосердним тим поглядом.

Понад озером закурилася легенька синяста юга. Гаврило Петрович, роспарений, закутаний у пальто, ледве посовував ноги по піску під руку з своєю бабою Махтодихою.

Довела до хати, одщипнула клямку, а там вже він, ступнувши разів зо-два, повалився на ліжко.

Мука! Дві-три години лежати без руху, не розкутуючись. Сону а-ні кришечки! Тіло обважніло, наче розвалюється, голова болить, як не лусне, в ній мляво, як мокрі мухи, лазять розірвані й липучі думки.

Нічим душі закропити, робити нічого, читати теж, ні з ким і слова сказати, бо час уже такий: матірки понагодовували дівтору й повкладали спати, або ськаються тай самі вже більш того, що сплять. Нудота!

„Грамофончик!“ смішно майнуло в голові—і пішла нікчемна робота перевертання на всі боки недавнього вражіння.

— А от справді—грамофон—аж зрадів Гаврило.

Власне він з душі ненавидів сю крикливу машину, але тепер вона йому давала сякий-такий харч порожній голові.

— Як вона тут завелася? Навіщо? Яке робить вражіння та вплив? Що з нею робить хазяїн, бо не пускає-ж він її в оборот, як жидок Мордко на паракоді. І вже скортіло йому бачити, як купчаться слухачі, як музика проймає їх і пише на їхніх обличчях ріжноманітні настрої. Скортіло знати, чого вимагають од неї і як задовольняє вона їх. Пригадалось, як на паракоді Мордкові усякий раз синались гроші за „На сопках Манджурії“ або „Гібель Варяга“, пригадалось, як хвалили—голубили сліпого хлопчика, що навчився замість „Сирітки“ або „Лазаря“ співать сих пісень, які так некуче нагадували морякам загинувших кривняків.

Закурили думки, бажання, заміри.

— За-ахчу розлюблю, за-ахчу полюблю!“ залящав з провулку дзвінкий дівочий голос, старанно наслідуючи усі особистості грамофонового співу. Гаврило затулив вуха, але співачка, верескнувши як кішка, перескочила вже на улюблену всіма моряками пісню „Кочегара“. Довго тягся спів. Видко стояла дівчина коло криниці й навмисне виспівувала все до кінця, похваляючись перед другими дівчатами.

Спів ліз у затуляні вуха й мішався з гудінням крові в голові й нарешті Гаврило Петрович заснув тяжким, як і завше після купелю, сном. Сонце вже перекотилося за верби і осокорі й чітко малювало рухливі верховини у знов посинілому небі, коли Гаврило Петрович раптом прокинувся. Разом з ним прокинувся й голод, і полехкість після сну. Бадьоро скочив він і поспішив до хазяйки.

Під розлогою грушою на застелянім цератою столі вже дожидалася його самотня тарілка, а хазяйка, зітхаючи на сю самотність, несла горщечок од плити, що зліплена була поміж вербами.

— І не скушно вам осе обідати самому за сим великим столом? То було—як обсядуть—прямо тобі як мухи край миски, а тепер... ох!..

Але Гаврилові сьогодні не проймало душі те хазяйчине зітхання, ані її натяки. Він весело уминав прохолодий борщ та розпитував про грамофона.

— А, вже ті песиголовці вам розбрехали? А якже! Є, є большой грамафон, „Манах“ под названіє! Мій купив у Петербурзі в якогось чиновника... занятна машинерія!

— Манах—манах!—засміялася молодиця,—а як почнуть витівки витівать та кумедію приставлять то — бо-оки порвемо! А упять-же як заведьоть на церковний глас або на жалісний—плач тай годі!

— А які-ж пластинки? Що співа?

— Та всяко... от я вам і не вмію до-паду розказати— нехай сам приедеть. Прошлого літа тут кватирантів багато було (не як тепер, ох! щось прогрішили ми в Бога!) то так було весело, так утішно! А тепер мій сказав, що нема за для чого шкрабати оті пластинки— звісно, вони стираються—то взяв, замкнув машину й не знать де ключа сховав, а сам тепер у Петербурзі.

— Чого ж се ваш старий до Петербургу?

— А як же! Се вже не вперве! кумпанійську картошку повіз!

— Як кажете? кумпанійську!

— Ну да: складається кумпанія, закуповують по сусідських слободах (у нас нема) городину — отам картоплю молоденьку, або капусту скороспілку, або як ото баклажани підуть — і зараз у мішечки (бачили-ж на пристані цілі купи новеньких рокозаних мішечків?) — та на чавунку, та прямоходом у Петербург. Там ще зіма, а в нас літо — от і платять, не жалують добрі гроші за те, що у нас перше було за ніщо. Так само й з кавунами. Перше було на судах тільки в Одес тягають баштанину, — а тепер тільки давай-давай-давай!

— І добрий барин мають?

— А якже! То то й не побачите наших чоловіків, усе в роз'їзді: то скуповують, то грузять, то везуть. Самі ми вже з дітьми ціле літечко справляємось. Зимою зате вже спочиваємо. От заманеться чогось втішненького. Воно сказати й тіатр зимою у нас буває — „люзіон“, картини показують, грають, — а тільки платити треба, а дітвори-ж не забереш усієї, а їм теж кортить. Ото мій і надумав такої втіхи купити, щоб і самим, і сусідам було чим похвалитись.

— Не пожалував і грошей? Аджеж не дешево?

— Де вже! Тут було всячини: свекруха й досі не

балакає до мене, ще добре що нарізно живемо, а папаша-свекір хтіли зразу розбити та мій сказав, що купив у кумпанію й за-дешево по оказії, що вона, ся машина, притягатиме ще більш купальників (он бачте як притягає! ох!), та що коли схоч можна за неї добрий бариш узяти, продавши. Та пождіть, вже от-от невидко — мій Тимохвей вернеться, тоді повеселить і вас!

Гаврилові Петровичеві вже й самому хотілося бачити того моторного Тимохвія, що в Петербург їздить і він аж ускочив з ліжка однієї післяобідньої години, коли почувся дитячий галас.

— Мамо, мамо! Дедушко! бабо! Татко їдуть! Дядько їдуть! — кричала дівтора, спиналася на пліт, кумелем скочувалася на пісок та бігла назустріч. Справді, з куряви виринула пофарбована повозчина з колискою, — звичайна підвода з пристані, лихенька конячина тюпала, або більш стоту здавала що біжить, звощик теж стоту здавав, що поганяє, а на колісці важно сидів Тимохвій у новій парі, навіть не в кашкеті, а в панському брилі й при часах. Їругом накладені були покупки з роботою та гостинцями.

Дівтора юрила, чиплялася на бричку, пронизувала оченятами покупки, вгадуючи, що там є й на їхню долю.

Гаврилові було ніяково й, забравши пальто, він пішов гуляти геть на слободу.

Вернувся вже — геть-геть звечеріло й туман покотив понад озером.

У дворі, проти звичаю, ще не спали.

Під грушою стіл поверх церати був застеляний настільником, над столом на гілляці висів круглий судовий ліхтар, заливаючи рясним світлом чайний посуд і тарілки з гостинцями, і всю сім'ю, що вінком оточила весь стіл, не виключаючи й наймолодшого з дівтори.

Знати було по обличчях, що не одного вже саму-

вара випито, але ж він, здоровий та пузатий, ще нади-
мався та клетотів під здоровою глиняною, мабуть водо-
проводною, трубою.

— Петровичу, просимо до кумпанії!—загукала молода
хазяйка, вся промениста з радощів і вже трохи при-
чепурена по святочному, коли Гаврило хтів непомітно
проскочити в свою кімнату. Даремно odmовлявся, що
він уже пив чай на дачі у якогось знайомого; хазяї
були в доброму та щедрому настрої.

Тимохвій, вже без спинжака, високий, огрядний
віліз з-за столу і ввічливо, але з почуттям власної
гідності вітався за руку з кватирантом. Почався знову
чай з розмовою про подорож, про торгові справи, про
Думу, про всякі дива та новини. Дітвора вже напів-
куняючи нетерпеливилася.

— Татку! якби грамофона! шопотів Хведь, що як
старшенький уместився як раз під лівою рукою батька.

— Дядю! а в нас грамофончики є! онтам коло вікна!
синенькі й целвоненькі!—радісно залепетав пробуркавши-
ся Свиридко.

— Що то воно там верзе?

— Грамофончики! полозцвіталися! товкла дитина.

— Адже ж правда, діду?

— Хо-хо! ти в мене розумне! засміявся дід,—чи бач
що вигадав! а справді підхоже! Та вже не мори їх,
Тимошу, ач, яка нетерплячка, потіш уже, а то зовсім
поспляться.

Тимохвій обережно виніс з горниці,—„залі“ великого
грамофона і коробку пластинок, одімкнув, став наредхо-
вувати, а дітвора аж підскакувала, штовхаючи одне
одного та дригаючи ногами, які не досягали з високих
лав до землі.

— Ну, ви-ж мені тихо!

Машина зашипіла, загарчала і її широка пелька

почала викидати бляшані різучі голоси, крикливі, тремтачі, а проте мертві.

Невістки і свекір з блаженною ухмілкою слухали, дівтора з усієї сили витріщалася, одна стара свекруха навмисне шкрябала віником коло порогу своєї хатини та незадоволено бубоніла. Але і в неї незабаром випав віник, сама рука піднялася покласти хреста на лобі, коли замість циганського романсу тихо-велично попливла „Херувимська“, „Тебѣ поем“ та „Покаянія отверзі двері“.

— Господи! до чого люде доходять!—уже милостиво хитала баба головою, сівши й собі поруч старого за столом, — щоб ото заховати у коробку голос та щей слова! прямо тобі до серця пройма! чуда Господні!

— Еге, мамо,—засміявся Тимохвій:—прямо засолюють, маринують голоси, як ото капусту або рибу.

— Умудряє Господь сліпці... — додав свого і дід.

— А чорт видющ!—перехопив Тимохвій і жвавенько підклав нову пластину.

— Ойра! ойра!—заголосила машина.

Пластина за пластиною — і як бурливий водоспад сипалися циганські романси, скакали розкотисті кацапські балачки, ретіт, стогони й плачі, знов спів, знов нещирі актьорски голоси.

Побожна Пилипівна вже давно опинилася в своїй хатині і мішала слова вечірніх молитов з лайкою проклятої машини.

Дівтора верещала, скакала, дворище все наповнялося слухачами, що з-за сусідських ліс, з-за воріт перш соромливо, а далі й зовсім сміливо приступали до освітленого столу.

Гаврило Петрович давно вже утік у свою кімнату — не вдержався таки, спробував гуляти по-над озером та була велика роса і знов мусив вернутись і слухати

настирну музику, що може в четверте грала спочатку й до кінця увесь репертуар.

Другого дня дворище й зрана не було порожнє: то за тим, то за сим забігали сусідки подивитись на привезені гостинці та розпитатись, чи буде у вечері музика.

Прийшов вечір—знов та сама мука. Та що-вечір: цілий день дівтора на всі голоси приставляла грамофон, цілий куток був охоплений грамофоновою пошестю, співали дівчата коло криниць, співали купальники, співали їхні наймички, готуючи обід або перучи білизну.

Увірились консервіровані співи до краю і Гаврило на всі боки обертав думку, як-би то запобігти лихові.

Одного дня він зник.

Днів три не було його: у городі шукав, нишпорив по всіх усядах де-б то знайти відповідних пластинок, щоб освіжити огидного репертуара. Зіздив і в Миколаїв, і в Одес, нарешті приїхав з пакунком.

— А що, Пилипівно—ще грає машина—спитав старої.

— Та гра... бодай вона скрутилася!

— Нащо скручувати? Адже гріш не малий!

— Ой не малий, не малий! Краще-б на монастир за спасення душі віддати.

— Та можна, бабусю, другі пластинки перемінити.

— Ет, кажіть! —махнула баба рукою й подалася до плити.

— Доброго вутра!—обізвався Тимохвій:—перемінити кажете? і я-б радий, щоб щось своє, та коли-ж не найдеш, ось тільки церковних трохи та пісень з п'ятеро і найшов, випросив у знайомого реїнта, а то нема, кажуть.

Гаврило Петрович вийняв згорток.

— Ось вам, Тимохвію Потаповичу—тільки-ж з умовою: проміняйте мені стільки-ж ваших, які я сам виберу.

— Добре! спасибі!

Гаврило одібрав кілька й кинувши на землю, наступив чоботом.

— Ой, що ви робите! — скрикнула баба, — краще-б мені подарували: однак на плиті бракує конхворок.

— Та бабусю, вони погорять!

— Ну, то глечики накривать добре.

Гаврило оддав їй останні, що не зномив.

У вечері поголоска про нові пластини нагнала повне дворище слухачів.

Місяць саяв на підпівні, невсипущі осокові солодко джюркотіли, по надвіррю гула приглушена розмова та лускало насіння, поки Тимохвій з Гаврилом приладнювали нові пластинки до старої машини.

Знов зашкварчала, загула труба—і ось тихо і поважно полилися церковні співи, далі сумні мелодії рідних пісень, пішли веселі. Все дворище, як одна людина відчувало той зміст, враз сміялися, підспівували, де хто й під ніжку притоптував.

— Ой гарно! Осе так! осе по нашому!

Непомітно вклав Гаврило ще одну пластину.

— „Як умру, то поховайте“—полялися сумні згуки „Заповіту“. Одразу вшухло на дворі.

— Що се? хто се такий? — кого ховають? шопотіли де-хто переповнені побожним чуттям.

Знов переміна: „Ой Дніпре мій, Дніпре“.

— О, бач знов по нашому: про Дніпро!

Змовк грамофон, пішли розмови, згадки про козаків, що колись було жили, кошом стояли в Олешках, в Збурівці.

„Минають дні, минають ночі“—чисто виводив гарний барітон скорбний спів.

— Їхх! — закректав якийсь дід: коли доброї, каже, жалю тобі, Боже, то дай хоч злої! Хоч гірше, мовляв, аби инше. Так, так!

— А проти чого воно каже, щоб проклинати цей світ запалити? дивувала якась молодиця — хіба розбишацька пісня, чи що?

— Дурна! Заспіваш оттакої, коли заберуть на Сібіряку.

— Або тих що тоді на мітингу — вкинув ще хтось.

Пішли балачки, згадки про болюче-пекуче.

„Гетьмани, гетьмани“ співав гарний голос... — „та що й казати — минулося!“

— Еге, минулося! все минає, — натякували старі.

„Садок вишневий“ зняв цілу хвилю захвату здивування як за сам голос, так і за ту просту і милу всім рідну картину.

— А ось вам іще на потіху, — сказав Гаврило і підклав пластинку: „Орися ти моя ниво“. Проста спокійна мелодія з миротворчим кінцем пролунала заміраючи в далеких вербах, а слухачі й не ворухнулись.

Дзюркотіти осокорі, гули рябі хрущі, в далекому Дніпрі стогнали жаби.

„Ох, як же-ж гарно! Де се, Тимохвію, набрав таких пластин? — дивувалися сусіди — вік би слухав!“

— Та ось вони мені — спасибі, десь добули! — Голови вдячно повернулися до купальника, а де хто з школярів уважно придивлявся до напису на пластинках: — „Шевчен-ко — Ли-се-нко!“ Он бач, се той мабуть, що в Микити є.

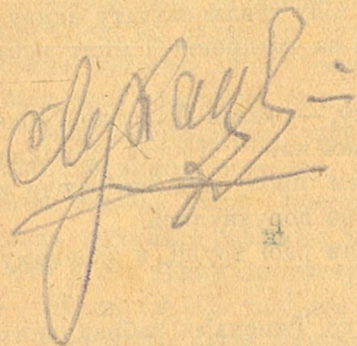
— Ну да! тож книжка, а тут співи, ноти значить.

— А неможна-б ще прикупити де таких? — якби на мене, я-б усі старі й повикидав, — озвався й старий хазяїн.

— Та бачте, я вже вибігав усі крамниці в Херсоні, Миколаїві, і Одесі—та ось поки що все, що знайшов.

— Шкода!

Місяць перейшов далеко по небі, північний вітер почав розгойдувати гилля, півні кукурікали. Народ почав потроху розходитись. Собаки довго брехали про-вожаючи їх, але ні одної модної пісні, ні одного дикого вигуку не чути було в затихаючому нічному повітрі. Стогнав далекий жаб'ячий хор, цвіркуни свердлили десь у траві. Рясно сідала роса.

Од автора.

В несприятливі часи видаються мої твори, через те й не доладу трохи виходить.

Давним-давно вже різні поодинокі люде й видавництва вмовляли мене видати окремо мої твори, але я завше або рішуче відмовлялася, або вагалася, в усякім разі відтягала цю справу.

Торік мені було доведено, що не маю права ховати те, що належить своєму часові, належить яко вкладка в історію українського письменства, що воно мусить бути розглянуте, яке-б ні було по своїй вартості, в довгім шерегу тих письменників, що вкладали кожен свою ленту в національний скарб.

Отже мушу зломити свій звичай і подаю, не втаюючи, все, що збереглося, друковане й не друковане досі.

Думка була подати усе в хронологічному порядку, додавши деякі пояснюючі біографічні риси, щоб критик чи дослідувач мав перед собою повний обрис даного письменника. .

Вийшло трохи не по моїй думці: виділено й випущено окремим I-м томиком мої ритмовані мініатюри, що писалися в різні роки, часом раніш, часом пізніш од прозаїчних писань.

Направляю тепер помилку, видаючи вже хронологічно писане прозою.

Ділю цей матеріал на дві частини: одна починаючи ще з мирних глухих часів, з 1884 р. і доходячи до передодня першої революції 1905 р.

Друга частина малює той нишком прокидаючийся революційний рух чи то на селі, чи в малому місті, який довелося мені закреслити на папері і в пам'яті.

Художню вартість цих писань хай визначають читачі та фахові судді-критики, од себе-ж скажу лиш, що в основу кожного оповідання чи нарису, особливе в 2-й частині, ліг *дійсний факт*, оточення-ж, обробка й характеристика дієвих особ часом мої, часом такі які були в дійсності і хто переживав разом зо мною те саме, впізнає ґрунт цих творів.

Як стріне і як судитиме нинішня публіка все зібрання моїх писань—це її діло, я-ж скажу, що як мої мініатюри були моею втіхою, художньою насолодою, так оці прозові були тим „не можу мовчати“, що примушувало хопати перо серед гнилої безсонної ночі й записувати те, що життя викидало на очі та клало карби на душу.

Ні на які лаври не сподіваюся, а—„еже пісах-пісах“.

Авторка.

18 червня 1919 р.

чию

Остань

З М І С Т.

	Стор.
Знахарка	5
Хрестонос	18
„Тѣнь несозданныхъ созданій“	42
Чи сквиталася?	68
Чудний	81
Волтерьянець	118
Вона його любила	129
У ночі	145
У школі	158
На Солоному	170
Од автора	189

Видавниче Т-во „Д з в і н“.

Красне Пісьменство.

- В. Виниченко.** Твори I—XV (друкуються).
„ Панна Мара. П'еса на 4 д. ціна 2 карб.
„ Чорна Пантера. П'еса на 4 д. 2 кар. 50 к.
„ Базар. П'еса на 4 д. ц. 2 карб. 50 к.
Д. Маркович. Твори. Т. I, ц. 4 карб. 50 к.
„ Твори Т. П. (друкується).
С. Черкасенко. Казка Старого Млина. Драма. Вид. II, ціна
1 карб. 50 коп.
„ Хуртовина. Драма. Вид. II. ц. 2 карб.
Дніпрова Чайка. Твори. Т. I, II.
Петро Стах. Поезії. Т. I. (друкується).
-

Універсальна бібліотека.

- Р. Тагер.** „Садовник“. Поезії, Перекл. Ю. Сірого, ц. 2 карб.
В. Елекбогени. Вагнер і пролетаріат, ц. 40 коп.
А. Луначарський. Пролетаріат і мистецтво, ц. 1 карб. 50 к.
О. Мірбо. Злодій. П'еса на 2 д. Перекл. М. Вороного, ціна
1 гр. 60 шаг.
-

Книжки до позашкільного читання.

- № 1. **Т. Сетон.** Подорож дикої качки. Перекл. Ю. Сірого
ціна 30 коп.
№ 2 **Т. Сетон.** Вулі чабанський пес. Перекл. Ю. Сірого
ціна 30 коп.
№ 3 **С. Черкасенко.** У шахтарів, ц. 5 гривень.
-

Книжки можна набувати по всіх книгарнях на Україні.

~~БИБЛІОТЕКА
Трудської № 3 П.-З.-З.
Д~~

БИБЛІОТЕКА
ІСТОРІЧНА
НАЦІОНАЛЬНА
УКРАЇНІ

Ета книга не
очень интересна

читат

Ета книга гарна.

Фин

~~БИБЛІОТЕКА~~
~~Труднокоп. № 3 П-З-З.~~

ВНАГОДНОСТЬ
ВНАГОДНОСТЬ

Відгук

Книжка дуже
цікава

Bagmet

Ген. Дуб
де

